

ВСТУП

Дисципліна «Українська мова (за професійним спрямуванням)» є однією з базових для формування професійної компетенції студентів, оскільки мова виступає одним з основних інструментів професійної діяльності сучасного фахівця. Сьогодні висококваліфікований фахівець будь-якої галузі повинен мати високу загальну й мовну культуру, уміти спілкуватися з людьми, висловлюватися точно, логічно й виразно, досконало володіти фаховою термінологією, що можливо тільки за умови глибокого вивчення рідної мови, свідомого ставлення до повсякденної мовної практики. Засвоєні знання та уміння з дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» є основою для ефективного сприйняття відомостей з інших галузей знань, розвитку абстрактного мислення, реалізації творчого потенціалу майбутніх фахівців.

Метою викладання дисципліни є формування лінгвістичної та комунікативної компетенції студента відповідно до напрямку його майбутньої професійної діяльності. Мета дисципліни визначається необхідністю підготувати фахівця – гармонійно розвинену особистість, здатну ефективно вирішувати професійні завдання за допомогою набутих лінгвістичних знань і комунікативних навичок. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- поглиблення знань про систему української мови, її одиниці, особливості функціонування;
- засвоєння теоретичних відомостей про українську літературну мову, її походження, суспільне значення, норми, стилі, специфіку професійної мови та її роль у професійній діяльності, особливості використання мовних засобів у фаховому мовленні;
- вироблення навичок правильного використання лексико-фразеологічних, морфологічних і синтаксичних засобів української мови відповідно до умов, мети й змісту комунікації;
- засвоєння теоретичних відомостей про термін, його ознаки, термінологічну систему, специфіку термінології обраного фаху, українські термінологічні словники;
- вироблення вміння користуватися довідковою лінгвістичною літературою;
- закріплення навичок грамотного письма.

МОДУЛЬ I. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК КОМПОНЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ. МОВНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПРОФЕСІЙНОМУ СПРЯМУВАННІ

Заняття 1. Українська мова – мова української нації та державна мова в Україні

План

1. Мова як суспільне явище. Основні функції мови.
2. Місце української мови серед інших мов світу. Історія становлення та розвитку української мови.
3. Поняття національної та літературної мови. Найістотніші ознаки літературної мови. Види мовних норм.
4. Поняття про державність мови.
5. Мовне законодавство та мовна політика в Україні. Мовна ситуація сьогодення. Закон України «Про засади державної мовної політики».

Короткі теоретичні відомості

Мова – особлива знакова система, яка називає поняття та реалії об'єктивної дійсності і забезпечує потреби людини в спілкуванні та пізнанні. Знаком у мові є лексема (слово).

Так само, як суспільство не може існувати без мови, мова не може існувати за межами певного соціуму. З-поміж інших суспільних явищ (наприклад, таких, як: ідеологія, культура, релігія та ін.) мова посідає особливе місце, адже обслуговує всі без винятку царини життєдіяльності людини.

На розвиток мови впливають як мовні, так і немовні чинники. В основі внутрішньомовних причин змін лежать суперечності між потребами спілкування і мовними можливостями, які виявляються в дії універсальних тенденцій, зокрема: до

економії мовних засобів і зусиль мовців, до вираження різних значень різними формами, до обмеження складності мовних одиниць, до абстрагування мовних елементів тощо.

Найістотніший вплив на становлення будь-якої мови світу мають немовні чинники – стан мови в суспільстві, економічний і суспільно-політичний розвиток, демографічні зміни, суспільні течії та погляди, творчість письменників, діячів культури і мистецтва; розвиток культури, науки, техніки; контактування мов.

Призначення, роль і завдання мови визначають її функції (від лат. *functio* – виконання, здійснення). Питання про функції мови дуже складне, мовознавці досі не дійшли щодо нього одностайної думки. У різних мовознавчих працях виокремлюють від 2 до 20 функцій. Обов'язкові функції мови: комунікативна, пізнавальна, мислеоформлювальна, інформативна, емоційна, експресивна та апелятивна. Серед них основними вважаються комунікативна й мислеоформлювальна.

Суть комунікативної (від лат. *communicatio* – спілкування) функції полягає в тому, що мова виступає основним засобом спілкування людей. Крім усного мовлення, комунікативну функцію виконують написані чи надруковані тексти.

Мислеоформлювальна функція. Щоб відбулося спілкування, потрібно сформулювати і сформулювати думку. Крім мислення, цей процес забезпечує і мова. Формування думки та її висловлювання можуть як збігатися в часі, так і відбуватися в різний час: людина спочатку формулює думку, а потім її висловлює.

Пізнавальна функція (інші назви – когнітивна, гносеологічна, акумулятивна, номінативна, ментальна) полягає в тому, що мова є важливим засобом пізнання світу. Не назване – не пізнане. Добираючи назву для речі, людина її пізнає. Все, що будь-коли пізнане людиною, закріплюється і зберігається в слові. За допомогою мови людина формує свої знання про об'єктивну дійсність і про себе, у мові закріплюється досвід практичної діяльності поколінь.

Суть інформативної функції (інші назви – репрезентативна, референтна) полягає в тому, що в процесі спілкування люди передають одне одному інформацію про позамовну дійсність. Цей процес відбувається за посередництва думки.

Емоційна (від англ. *emotion* – душевне хвилювання) функція (або емотивна) виявляється у вираженні ставлення автора до змісту свого повідомлення. Реалізується емоційна функція за допомогою вигуків, зменшувальних суфіксів, інтонації тощо.

Експресивна (від лат. *expressio* – вираження), або виразова функція передбачає представлення у висловлюванні думки самого мовця. Кожний текст, кожний акт спілкування, несучи в собі певну інформацію про немовну дійсність, водночас містить інформацію про автора.

Суть апелятивної (від лат. *apellatio* – звертання) функції (або імпресивної) полягає в тому, що за допомогою мови можна вплинути на думки, поведінку адресата.

Крім обов'язкових функцій, деякі мовознавці виокремлюють факультативні, реалізація яких в комунікативних актах залежить від ситуації, зокрема:

Контактоустановлювальну, або фатичну – мова виступає засобом налагодження контактів між людьми.

Метамовну (від гр. *meta* – після, за, між) – мовні одиниці використовуються для з'ясування властивостей мови в процесі її засвоєння, за їх допомогою можна описати ту саму або іншу мову.

Інтегрувальну (від лат. *integer* – цілий, незайманий) – мова виступає засобом згуртування населення певної території й перетворення його в колектив, суспільство, народ, націю.

Літературна мова є вищою формою вияву національної мови. Літературна мова – унормована мова суспільного спілкування, зафіксована в писемній та усній практиці. Це одна з форм національної мови, що існує поряд з іншими її формами – діалектами (територіальними, соціальними), просторіччям, мовою фольклору тощо.

Українська мова – єдина державна мова в Україні, одна з трьох офіційних мов у Придністров'ї та одна з офіційних мов частини Сербії. Історично також була офіційною мовою Кубанської Народної Республіки.

Українською мовою говорять в Україні, прикордонних територіях сусідніх країн, де здавна мешкають українці, а також у країнах, куди свого часу виїхало чимало українців (українська діаспора).

Українська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї (розпалася в II – III тисячолітті до н. е.), до східної підгрупи слов'янських мов.

Приблизно у III тис. до н. е. з індоєвропейської прамови виділилася праслов'янська (спільнослов'янська) мовна єдність. Праслов'янська доба тривала близько 2000 років.

Українська мова, найвірогідніше, сформувалася на частині тієї території, яка є слов'янською прабатьківщиною.

“Найвірогіднішою, на наш погляд, є гіпотеза про середньодніпровську – західно бузьку прабатьківщину слов'ян” – пише Ф. Філін. Це дає підстави припускати, що сум як автохтонна найбільшою мірою успадкувала ту мову, яка лягла в основу всіх слов'янських мов, тобто праслов'янську мову.

До VI ст. праслов'янська мова була єдиною. Після вторгнення гунів та аварів слов'яни почали активно переселятися на нові землі: на Балкани, у Центральну та Північносхідну Європу. У період з VI до IX – X ст. говори праслов'янської мови стали окремими мовами.

Є різні погляди на походження української мови. Точної дати встановити неможливо, бо фонетичні, лексичні й граматичні особливості, які виокремлюють певну мову з якогось масиву, накопичуються протягом століть. Більшість авторів¹ сходяться на тому, що укр. мова почала формуватися не раніше VI – VII ст. н. е.

Існують різні концепції історичного розвитку української мови. Основними сучасними гіпотезами є дві:

1. Концепція вченого-мовознавця, славіста, доктора філософії академіка Юрія Шевельова — українська мова безпосередньо виділилася з праслов'янської мови. Періоду спільнослов'янської мовної єдності (спільної розмовної давньоруської мови) не існувало.

2. Концепція російського мовознавця Олексія Шахматова. О. Шахматов, А. Кримський, Л. Булаховський, Ю. Карпенко, О. Горбач – учені-мовознавці, що обґрунтували виділення української мови зі спільноруської (або давньоруської, спільнослов'янської). З праслов'янської мови виділилася спільнослов'янська і лише потім, на її основі утворилася українська мова. Ф. Медведєв, М. Жовтобрюх, Ф. Філін – радянські науковці, що розробили офіційну концепцію радянської історіографії щодо походження російської, української та білоруської мов (її основою стала концепція О. Шахматова). XIV ст. – початок самостійної історії східнослов'янських народностей та їхніх мов

3. Новаторською гіпотезою походження української мови є концепція Олександра Царука. О. Царук заперечує поділ слов'янських мов на східнослов'янські, західнослов'янські та південнослов'янські; згідно з його теорією українська мова більше наближена до польської та білоруської (належачи до «антської підгрупи»), ніж до російської (що належить до «словенської підгрупи»).

Державна мова – це закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики². Отже, державною вважається мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя.

¹ Історія укр. мови: Хрестоматія / Упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко. – К.: Либідь, 1996; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи та правда... К.: Академія, 2001.

² Українська мова: Енциклопедія // Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с. – С.135.

Функціонування мови в статусі державної забезпечує їй всебічний розвиток. Статус, близький до державного, українська мова мала в такі історичні відтинки: I. IX – серед. XIII ст. – у добу Київської Русі давньоруська, або староукраїнська мова була не лише мовою художньої літератури, літописів, а й мовою законодавства, діловодства, офіційного та приватного листування. II. Упродовж XIV – пер. пол. XVI ст. на теренах Галичини та Західної Волині українська мова обслуговувала різні сфери життєдіяльності народу і, як відзначають дослідники, була достатньо розвиненою. “Татарський погром не спинив культури нашої мови, коли Україну заповіла Литва (з початку XIV ст.), то не змогла вона знести культури вкраїнської і сама швидко перейнялась культурою нашою, і ця культура мала спроможність йти собі вперед. І ми бачимо, що мова українська зробилась тоді державною мовою, – нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина, і в королівськiм палаці”, – писав І. Огієнко³. У цей час українська мова (волинсько-поліська з центром у Луцьку, що відбивала фонетику і морфологію північно-українських говірок⁴) виконувала функцію міжнародної мови в Польщі (наприклад, нею велися переговори татарських ханів з польськими королями), Литві, Молдавії, а також функцію державної мови в Молдавському князівстві. III. 1918 – поч. 30-х років XX ст. – Законом Директорії Української Народної Республіки українська мова була проголошена державною на всіх теренах України (крім Карпатської України, де подібний закон було прийнято лише 1939 року). IV. 28.10.1989 – до сьогодні – сучасний етап. 28.10.1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР “Про мову в Українській РСР”, де за українською мовою було закріплено статус державної.

Українське законодавство про мову бере початок від березня 1918 року, коли було прийнято Закон Центральної Ради про державну мову. У ньому зазначалося, що будь-які написи, вивіски повинні писатися укр. мовою, укр. має бути мовою діловодства. 1 серпня 1923 року ВУЦВК і Рад нарком УРСР видав декрет “Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови”. В Україні 1925 року вийшла низка постанов про українізацію (відкриття шкіл з укр.. мовою навчання, збільшення кількості книг та перодики укр.. мовою). Але вже на поч.. 30-х українізація помітно гальмується, її здобутки ліквідуються, а 22 листопада 1933 року ЦК КП (б) ухвалив постанову про її припинення.

Державний статус української мови було закріплено 1989 року, прийнято Закон про мови в Українській РСР.

12 лютого 1991 року Рада Міністрів України ухвалила Державну програму розвитку укр. мови та інших національних мов до 2000 року, яка не була виконана.

У ст.10 Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 року записано: “Державною мовою в Україні є укр. мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування укр. мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”. Конституційний Суд України своїм рішенням від 14 грудня 1999 року дав таке тлумачення цього пункту Конституції: “Таким чином, положення Конституції України зобов’язують застосовувати державну – укр. мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов’язків, у роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України”.

Підсумовуючи, варто наголосити, що **мовна політика** – це система політичних, юридичних та адміністративних заходів, спрямованих на регулювання мовних відносин у державі. Правовою основою для здійснення державної мовної політики в Україні є: Конституція України, зокрема стаття 10 (1998); Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (2003) та Закон України «Про засади державної мовної політики» (8 серпня 2012 р.).

³ Огієнко І.І. Нариси з історії української мови. – В., 1927. – 208 с. – С.57.

⁴ Енциклопедія українознавства // В. Кубійович (ред.). – Т.4. – Л.: “Атлас”, 1994. – 1600 с. – С.1361.

Державність української мови регламентується десятою статтею Конституції України: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя і на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України». Низка інших статей містить вимоги щодо обов'язкового володіння державною мовою Президента України (ст. 103), професійними суддями (ст. 148).

Закон України «Про засади державної мовної політики» встановлює, що державною мовою є українська мова, але істотно розширює використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов не менше 10 % від населення певного регіону, а в окремих випадках і менше 10 %. Так, ст. 7 закону зобов'язує громадян, які проживають на території, де функціонує регіональна мова або мова меншин, розвивати та використовувати таку мову в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, установах, організаціях, навчально-виховному процесі тощо. Дія закону розповсюджується на 18 мов: російську, білоруську, болгарську, вірменську, гагаузьку, ідиш, кримськотатарську, молдавську, німецьку, новогрецьку, польську, ромську (циганську), румунську, словацьку, угорську, русинську, караїмську і кримчацьку.

Підписання цього закону лише ускладнило й без того складну й суперечливу мовну ситуацію в Україні. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р. українців в Україні 77,8 %, тож логічно, що державною має бути українська мова, незважаючи на те, що на території України мешкають представники 18 національностей. Крім того, українська мова пережила лінгвоцид (мововбивство) — свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу. Українська мова лише упродовж XVIII – XIX ст. зазнала 173 укази заборон і вижила. Найрезонансніші з них: 1863 р. – циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою; 1876 р. – Емський указ Олександра II про заборону ввозу до російської імперії будь-яких книжок і брошур «малоросійським наріччям» та постановку сценічних вистав і навіть друк текстів до нот українською мовою.

Контрольні запитання і завдання

Охарактеризуйте предмет, мету, завдання дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)».

Який зв'язок має «Українська мова (за професійним спрямуванням)» з іншими дисциплінами?

Дайте визначення мови як явища суспільного.

1. Які функції виконує мова?
2. З'ясуйте суть поняття «національна мова».
3. Охарактеризуйте історію розвитку української мови.
4. З'ясуйте місце української мови серед інших мов світу.
5. Розкрийте суть поняття державної мови.
6. Охарактеризуйте мовну політику в Україні.
7. Які документи регламентують мовне питання в Україні?

Тестові завдання

1. Основні функції мови:

А. Комунікативна і пізнавальна

Б. Комунікативна і мислеоформлювальна

- В. Комунікативна та інформативна
- Г. Комунікативна та апелятивна
- 2. Одна з обов'язкових функцій мови, суть якої полягає в тому, що мова виступає одним з основних засобів формування та формулювання думок:
 - А. Мислеоформлювальна
 - Б. Пізнавальна
 - В. Комунікативна
 - Г. Інформативна
- 3. Представлення у висловлюванні думки самого адресата – це суть функції:
 - А. Експресивної
 - Б. Комунікативної
 - В. Емоційної
 - Г. Інформативної
- 4. За допомогою мови можна вплинути на поведінку адресата – це суть функції:
 - А. Апелятивної
 - Б. Метамовної
 - В. Інтегрувальної
 - Г. Контактоустановлювальної
- 5. Загальноприйнята оброблена й удосконалена форма національної мови, що служить засобом порозуміння всіх представників певного етносу:
 - А. Літературна мова
 - Б. Мова для спеціальних ціле
 - В. Вільно функціонуюча мова
 - Г. Розмовно-побутова мова

Література

- Т. М. Дячук, В. М. Варенко Ділова українська мова : навч. посіб. – К. : НАУ, 2011. – 224 с.
- Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням: Підручник. – К. : Алерта, 2010. – 587 с.
- Культура фахового мовлення: Навчальний посібник /За ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. –305 с.
- Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура фахової мови : Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2007.– 352с.

Заняття 2. Сучасна українська літературна мова

План

1. Літературна мова, її найістотніші ознаки.
2. Історія становлення української літературної мови.
3. Поняття мовної норми. Типи мовних норм.
4. Поняття культури мови. Комунікативні ознаки культури мови.

Короткі теоретичні відомості

Літературна мова – це загальноприйнята оброблена й удосконалена форма національної мови, що служить засобом порозуміння всіх представників певного етносу. Основні ознаки літературної мови:

- наддіалектний характер – як правило, формується на ґрунті одного територіального діалекту (наприклад, українська літературна мова сформувалася на середньоаддніпрянській діалектній основі), проте вбирає в себе деякі мовні особливості з інших говорів. На становлення української літературної мови в різні історичні періоди потужно впливала діалектна база західного регіону. Особливо відчутним цей вплив був на початку ХХ ст., чи не найбільше в період “золотого десятиліття” (1921 – 1932 рр.).
- Унормованість, тобто існування єдиних кодифікованих норм, які склалися в процесі суспільно-історичного відбору мовних елементів.
- Загальноприйнятність, тобто загальнообов’язковість норм.
- Розгалужена система функціональних стилів. Стилїстична система сучасної української літературної мови складається із 6 стилів – розмовного, художнього, публіцистичного, офіційно-ділового, наукового та конфесійного.
- Наявність двох форм: усної та писемної. Писемна мова – вторинна, вона виникає й ґрунтується на усній (первинній). Для усної мови характерна більша довільність у дотриманні літературних норм, на відміну від мови писемної, яка більш регламентована і менш терпима до відхилень від норми.

Ю. Шевельов пише, що “Літературна мова на Україні в своєму історичному розвитку пройшла кілька досить виразно відмежованих періодів: давня доба охоплює Х – ХІІІ ст., середня – ХІV– ХVІІІ і нова ХІХ – ХХ ст.”⁵.

У Київській Русі функцію літературної мови виконувала запозичена церковнослов’янська мова (в її основі – македонський говір староболгарської мови). Поряд із церковнослов’янською, існувала *староукраїнська літературна мова*. Нею, зокрема, написані Ізборники Святослава 1073 та 1076, “Руська Правда”, Лаврентіївський та Іпатіївський літописи, “Слово о полку Ігоревім”, “Слово о законі і благодаті” Іларіона та ін. У розмовному мовленні народу побутовали діалекти – територіальні різновиди української мови.

Починаючи з середини ХІV ст., функцію літературної мови на теренах України почала виконувати “руська” мова, в її основі — староукраїнська літературна мова княжої доби з виразним впливом живих народнорозмовних елементів. Ця мова у Великому князівстві Литовському, а також у Молдавському князівстві (ХІV – ХVІІ ст.) була визнана офіційною, тобто державною мовою. Аналізуючи українську культуру взагалі та мову зокрема цього періоду І. Огієнко відзначив: “... уже в ХVІ віці українська культура набуває великого значення, а її мова стає могутньою літературною мовою. У ХVІІ ст. українська культура і її мова досягають свого апогею, – це золотий вік української літератури: за своїм розвитком, за своєю культурою Україна займала тоді перше місце серед всього православного слов’янського світу”⁶.

У ХVІ – ХVІІ ст. в усіх стилях і жанрах функціонували 2 типи староукраїнської літературної мови – книжна, або слов’яноруська (в основі церковнослов’янська) і “проста мова”, яка виникла внаслідок взаємодії між книжною і народною мовами.

⁵ Енциклопедія українознавства // В. Кубійович (ред.). – Т.4. – Л.: “Атлас”, 1994. – 1600 с. – С.1361.

⁶ Огієнко І.І. Нариси з історії української мови. – В., 1927. – 208 с. – С.35.

З другої половини XVIII ст. через несприятливі соціально-політичні чинники (значна частина України входила до складу Росії, де проводилася жорстка політика асиміляції підкорених народів) природний розвиток староукраїнської мови був перерваний.

Від середини XVIII ст. у Центральній і Лівобережній Україні староукраїнська літературна мова повністю виходить з ужитку, в офіційній сфері її замінює російська. У Східній Україні спостерігається розрив традицій староукраїнської літературної мови. Українська мова функціонувала лише в живому мовленні народу та фольклорі, які й стали підґрунтям для формування літературної мови нової доби.

Зачинателем сучасної української літературної мови вважається І. П. Котляревський (1769 – 1839 рр.), який уперше у твори “Енеїда” (1798 р.) і “Наталка Полтавка” (1819 р.) ввів живу мову народу. Діалектною основою української літературної мови стали середньонаддніпрянські і близькі до них слобожанські говори.

Основоположником сучасної української літературної мови є Т. Г. Шевченко (1814 – 1861 рр.), якому належить вирішальна роль у її становленні. Кобзар поєднав народнорозмовні елементи зі старослов'янськими та мовно-стильовими засобами українського фольклору і таким чином розширив виражальні можливості української мови та віднайшов мовні ресурси для створення високого поетичного стилю.

У XIX ст. літературна мова функціонувала у двох варіантах – західноукраїнському та східноукраїнському.

Якщо на землях, включених до складу Росії, носіями української мови виступали селяни, то в західному регіоні соціальна база української мови була набагато ширшою – тут носіями української мови були представники різних соціальних верств, що сприяло формуванню поліфункціональної літературної мови.

Західноукраїнський варіант літературної мови мав тісніший зв'язок з традиціями староукраїнської книжної мови: “... галицька книжна мова, – писав І. Нечуй-Левицький, – в своєму лексичному й синтаксичному складанні дуже аналогічна з стародавньою київською мовою, як її остача, додержана до наших часів в Галичині”⁷.

У 1905 році Російська Академія наук визнала українську мову за самостійну, у зв'язку з чим в українському культурному просторі відбулося ряд позитивних змін: було офіційно дозволено друкувати українську пресу, поступово зростає кількість та якість україномовних видань, стали публікуватися книжки для просвіти народу, і, що особливо важливо, було започатковано наукове вивчення української мови. У 1918 році створено ВУАН – Всеукраїнську Академію Наук. Проголошене гасло соборності України сприяло активізації процесів інтеграції української культури, зокрема західного та східного варіантів української мови.

Остаточне утворення спільної для всієї України літературної мови, де органічно поєдналися елементи різного діалектного походження, відбулося на початку XX ст., у добу українського відродження.

Кожна літературна мова має певні усталені норми (лат. *norma* – «правило, взірець»). Норма літературної мови⁸ – «... це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі та нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвіднесних фактів загальнонародної (національної) мови у процесі спілкування»⁹. Висловлюючись простіше, *норми* – це загальнообов'язкові та загальноприйняті правила вимови і написання слів, словосполучень та речень. Відповідність системі мови, стабільність, традиційність, варіантність, стилістична диференціація, кодифікованість – типові ознаки літературної норми.

⁷ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: У 10-ти т. – К.: Наукова думка, 1968. – Т.10. – 587 с. – С.35.

⁸ Не сплутувати з мовною нормою, поняттям ширшим. Мовна норма, крім літературної мови, притаманна й іншим формам національної мови – діалектам (територіальним і соціальним), просторіччю, мові фольклору.

⁹ Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К.: Наукова думка, 1976. – 288 с. – С.94.

Виділяють такі види літературних норм:

Орфоепічні (від гр. *orthos* – прямий, правильний і *eros* – мова) – визначають правильну вимову звуків у різних позиціях, у сполученнях з іншими звуками, у граматичних формах, групах слів та окремих словах. Орфоепічні аномативи виникають через уживання неправильних звуків (*тєліфон*) або їх неправильну вимову. Не можна вимовляти сполучення букв *дз, дж* як два звуки (*поход-ження, гуд-зик*) або замінювати його звуками *ж, з* (*ствержують, позвони, хожу, брожу*), пом'якшувати шиплячі (*чьобіт, чясом*).

Орфографічні (від гр. *orthos* – прямий, правильний і *grapho* – пишу) – загальноприйняті правила передачі мови на письмі. Найчастіше трапляється порушення таких норм: написання м'якого знака, апострофа, власних назв тощо.

Пунктуаційні (нім. *Punktuatation* від лат. *punctum* – крапка) визначають правильне вживання розділових знаків.

Лексичні визначають лексичну сполучуваність, розрізнення значень і значеннєвих відтінків слів. Помилки на лексичному рівні переважно виникають унаслідок українсько-російського білінгвізму: *коляска* (візочок), *грязь* (бруд), *забор* (паркан), *любий* (будь-який) та ін.

Словотвірні¹⁰ визначають вибір морфем, їх розташування і сполучуваність у складі слова. Словотвірними огріхами є вживання префіксів, суфіксів, невластивих для української мови: *перехресток* замість *перехрестя*, *привичка* замість *звичка*, *прохожий* замість *перехожий*, *комп'ютерщик* замість *комп'ютерник*.

Морфологічні (від гр. *morphe* – форма і *logos* – слово) норми регулюють правила вживання граматичних форм роду, ступенів порівняння прикметників, прислівників, особових і наказових форм дієслів тощо. Типові випадки порушення морфологічних норм – неправильне визначення граматичного роду іменників типу *біль, Сибір* (у російській мові вони належать до жіночого роду, а в українській до чоловічого).

Синтаксичні (від гр. *syntaxis* – побудова, зв'язок) визначають правила відбору варіантів при побудові словосполучень і речень. Синтаксичні аномативи трапляються, наприклад, у дієслівних керуваннях: *поступити в інститут* замість *вступити до інституту*, *звернутися по адресу* замість *звернутися на адресу*.

Стилістичні обмежують використання лексичних одиниць певним функціональним стилем. Наприклад, слова з емоційно-експресивними відтінками доречні в художньому стилі, їх не рекомендують уживати в науковому та офіційно-діловому.

Фразеологічні – правила вживання фразеологізмів. Порушення – дослівний переклад стійких словосполучень російської мови: *музей під відкритим небом* замість *музей просто неба*, *вішати лапшу* замість *пускати пил в очі*.

Норми є об'єктом дослідження культури мови – самостійної навчальної дисципліни, що вивчає норми літературної мови, їх ретроспективу, сучасний стан і тенденції розвитку та подає практичні рекомендації щодо використання норм у комунікативних актах, зокрема у сфері ділового спілкування. Як галузь мовознавства оформилася в системі лінгвістичних дисциплін як власне практичний курс у 50-60-х роках ХХ ст. Вона невіддільна від стилістики, спирається на факти лексикології, граматики, історії мови, зокрема літературної, мови художньої літератури, теорії перекладу тощо.

Мовленнєва культура особистості великою мірою залежить від її орієнтованості на основні риси бездоганного, зразкового мовлення. Щоб бути зразковим, мовлення має характеризуватися такими найважливішими ознаками:

*правильністю, тобто відповідати літературним нормам, що існують у мовній системі (орфоепічним, орфографічним, лексичним, морфологічним, синтаксичним, стилістичним, пунктуаційним); Згідно вчення Конфуція, коли назви неправильні, судження не відповідають істині, коли судження не відповідають істині, справи неправильні.

¹⁰ Словотвірні, морфологічні та синтаксичні норми інколи об'єднують спільною назвою – граматичні норми.

Аристотель ще різкіше висловився з приводу ненормативної мови говорячи, що зі звичок лихословити розвивається схильність до здійснення аморальних учинків.

*змістовністю, яка передбачає глибоке осмислення теми й головної думки висловлювання, докладне ознайомлення з наявною інформацією з цієї теми; різнобічне та повне розкриття теми, уникнення зайвого;

* послідовністю, тобто логічністю та лаконічністю думок;

* багатством, що передбачає використання різноманітних засобів вираження думок у межах відповідного стилю, уникнення невиправданого повторення слів, однотипних конструкцій речень;

* точністю, яка великою мірою залежить від глибини знань та ерудиції особистості, а також від активного словникового запасу. І виражаючи власні думки, слід добирати слова, які найбільш відповідають висловлюваному змісту;

Висловлюватися зрозумілою, барвистою мовою. За Аристотелем, ясність – головне достоїнство мови. На ясність викладення думок звертав увагу й І. Огієнко. Не втратили своєї актуальності слова ученого-енциклопедиста: “Ми ще не позбулися середньовічного забобону про “стиль науковий” і “стиль популярний”; нема таких стилів, – існує тільки стиль простий, ясний і стиль темний, заплутаний. Правдивий учений, що розуміє обов’язок ділитися своїм знанням і навчати маси, пише завжди просто і ясно, і всі його легко розуміють, хоч пише він про речі чисто наукові. Навпаки, маємо дуже багато й таких учених, що не вміють писати просто й ясно, для всіх розумно; такі вчені, навіть пишучи про найпростіші, зовсім “ненаукові” речі, так само висловлюються заплутано й темно, бо й думати ясно не вміють. Ця “хвороба неясного думання” просто шаліє серед наших працівників пера й інтелігенції... і стає в нас всенародним злом, бо сильно шкодить розвиткові нашої мовної і загальної культури”¹¹.

Звичайно, всі ці ознаки об’єднуються поняттям правильність, бо залежать від того, порушено чи не порушено у мовленні правила організації мовної системи, логіки чи психології, естетики чи етики і т. ін.

Отже, високу культуру мовлення людини визначає досконале володіння літературною мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте суть поняття “літературна мова”
2. Охарактеризуйте найістотніші ознаки літературної мови.
3. Хто є зачинателем, а хто основоположником сучасної української літературної мови?
4. Охарактеризуйте історію становлення української літературної мови.
5. З’ясуйте суть поняття “мовна норма”.
6. Назвіть типи мовних норм, наведіть приклади.
7. Яка наука досліджує мовні норми?
8. Дайте визначення поняття “культура мови”.
9. Укажіть комунікативні ознаки культури мови.
10. Розкрийте суть поняття “мовленнєва культура особистості”.

Тестові завдання

1. Загальноприйнята оброблена й удосконалена форма національної мови, що служить засобом порозуміння всіх представників певного етносу:

А. Літературна мова

Б. Мова для спеціальних ціле

В. Вільно функціонуюча мова

¹¹ Огієнко І. Як писати для широких мас. – Рідна мова. – липень, 1934. – С. 273 – 279.

Г. Розмовно-побутова мова

2. *Правила вимови та правопису слів, словосполучень, речень визначають:*

А. Норми

Б. Стилi мови

В. Функції мови

Г. Реквізити документів

3. *Сучасна українська літературна мова бере відлік:*

А. Із 1978 р., коли було опубліковано три перші частини “Енеїди”

І. П. Котляревського

Б. Зі “Слова о полку Ігоревім” – поеми про невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 р.

В. Із творчості Григорія Савича Сковороди – видатного українського просвітителя, філософа, письменника кінця ХУІІІ ст.

Г. Із 1937 р., року фіксації хронологічно першого відомого твору Т. Г. Шевченка балада “Прийшла”

4. *Зачинателем та основоположником сучасної української літературної мови вважаються:*

А. І. Котляревський та Т. Шевченко

Б. Г. Сковорода та І. Котляревський

В. Г. Сковорода та Т. Шевченко

Г. Г. Сковорода та І. Нечуй-Левицький

5. *Розрізнення значень та семантичних відтінків слів визначають норми:*

А. Лексичні

Б. Орфоепічні

В. Орфографічні

Г. Граматичні

6. *Стилістична система сучасної української літературної мови охоплює такі стилі:*

А. Художній, розмовний, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, конфесійний

Б. Епістолярний, розмовний, науково-популярний, офіційно-діловий, конфесійний, публіцистичний

В. Художній, розмовний, адміністративно-канцелярський, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний

Г. Художній, розмовний, дипломатичний, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний

7. *Теоретичні засади культури мови були сформульовані Б. Гавранеком, Е. Косеріу, Л. Єльмсловом. Це вчені:*

А. Празького лінгвістичного гуртка

Б. Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка

В. Міжнародного інформаційного центру з питань термінознавства

Г. Міжнародної асоціації прикладної лінгвістики

8. *Найґрунтовніше основні критерії літературної норми і принципи їх застосування в праці “Мовна норма і стиль” визначає:*

А. М. Пилинський

Б. О. Курило

В. О. Пчілка

Г. Д. Лотте

9. *Надмірне очищення мови від запозичень, діалектизмів, просторічних і розмовних елементів називається:*

А. Пуризмом

Б. Нормалізацією

В. Кодифікацією

Г. Уніфікацією.

Література

Т. М. Дячук, В. М. Варенко Ділова українська мова : навч. посіб. – К. : НАУ, 2011. – 224 с.

Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням: Підручник. – К. : Алерта, 2010. – 587 с.

Культура фахового мовлення: Навчальний посібник /За ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – 305 с.

Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура фахової мови : Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2007.– 352с.

Заняття №3. Функціональні стилі сучасної української літературної мови

План

1. Стилiстична система сучасної української літературної мови. Поняття функціонального стилю.
2. Класифікація стилів сучасної української літературної мови.
3. З історії розвитку стилів української мови.
4. Характеристика розмовного, публіцистичного та художнього стилів: функції, жанри, ознаки, мовні засоби, різновиди.

Короткі теоретичні відомості

Функціонуючи в різних сферах суспільного життя, мова набуває типових стильових ознак. Ці колективно усвідомлені різновиди мови, що об'єднують мовні одиниці за їх функціональним призначенням у певні структури, становлять систему функціональних стилів.

Стилiстична система – сукупність функціональних та експресивних стилів у їх взаємозв'язках.

Стиль (франц. *style*, від лат. *stilus, stylus* – загострена паличка для письма) – це функціональна підсистема літературної мови, що обслуговує певну сферу діяльності мовців і відповідно до цього має свої особливості добору й використання мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматичних тощо).

Функціональні стилі перебувають у постійній взаємодії, тому кожний з них містить елементи іншого. Основу кожного стилю становлять стилістично нейтральні засоби сулм.

Кількість і структура стилів залежить від ваги літературної мови в державному, політичному, науковому, культурному житті нації.

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі основні функціональні стилі: розмовний, художній, публіцистичний, конфесійний, науковий та офіційно-діловий.

Конфесійний стиль один із найдавніших, оскільки одна із двох літературних мов Київської Русі була церковнослов'янською, що підкреслювало її функцію у тодішньому суспільстві – обслуговувати конфесійну сферу. Мова конфесійного стилю від початку введення християнства на Русі (988) майже до кінця ХУ ст. була церковнослов'янською. Українські переклади канонічних текстів збереглися лише від 15 ст. У середині 16 ст. українською мовою вже було перекладено Новий Завіт (Пересопницьке Євангеліє, 1556 – 61) та його списки, Євангеліє Негалевського (1581), Крехівський Апостол (60-і роки) та ін.; друкуються проповіді, ораторські та теологічні твори, духовна поезія, релігійні пісні. Отже, у 16-17 ст. у староукраїнській мові склався і функціонував такий її різновид як конфесійний стиль. Перший повний переклад Нового Завіту новоукраїнською мовою здійснив П. Морачевський (1862). Потім з'явилися переклади Біблії П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, І. Пулюя, І. Огієнка та ін.

Науковий стиль виник ще в Київській Русі на основі переважно перекладних творів: науково-природничих («Фізіолога», «Шестоднева» Іоанна Екзарха, «Християнської топографії» Козьми Індикоплевста) та історичних (хроніка світової історії Іоанна Малали, Георгія Амартола, Георгія Синкела). У 14-15 с. його поповнили логіко-філософські трактати, фізико-математичні, астрономічні твори. У 16 ст. у науковому стилі виразно простежується живомовний струмінь, особливо в історичній літературі (хронографах), у жанрі передмов, післямов, посвят. З кінця 16 ст. розвивається жанр граматичної, лінгвістичної літератури (граматики, тлумачні й перекладні словники).

Відсутність українських наукових установ та вишів у часи бездержавності, постійні заборони урядів різних держав викладати українською мовою і друкувати книги негативно позначилося на розвитку наукового стилю. Науковий стиль у сучасному його розумінні (формування окремих терміносистем відповідно до галузей знань) починається з 19 ст., з популярних публікацій у журналі «Основа» (1861-1862) та брошур товариства

«Просвіта», виданих у Львові 1868 р. Свідома, цілеспрямована робота над створенням української термінології розпочалася тоді, коли були засновані Літературне товариство імені Тараса Шевченка (1873), зорієнтоване на розвиток української науки, освіти та культури, НТШ (Львів, 1893) та Українське наукове товариство у Києві 1907. Науковий стиль розвивали своєю мовною практикою такі вчені як І. Франко, М. Драгоманов, С. Подолинський, К. Михальчук, М. Грушевський, А. Кримський, І. Верхратський.

Публіцистичний стиль з давньоруського періоду і майже до середини 16 ст. знайшов вияв переважно в жанрі слів і повчань з виразним полемічним струменем, з 16 ст. – з виразним живомовним компонентом. З «Історії о єдном папі римском» (сердина 16 ст.) починається характерний для української літературної мови полемічний жанр, породжений умовами міжрелігійної боротьби: це твори Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Івана Вишенського, Стефана Зизанія, Христофора Фіلالета та ін. За мовною функцією наближаються до публіцистичного стилю твори ораторсько-проповідницького жанру Лазаря Барановича, Стефана Яворського, Данила Туптала, Георгія Кониського.

Художній стиль було започатковано в давньоруський період. Щоправда, художньою її можна назвати умовно, швидше в плані становлення. Це насамперед жанр житійно-повістєвої, легендарної літератури (Життя Ольги, Володимира, Києво-Печерський патерик, «Четья», «Четьї-Мінеї» Данила Туптала кін. 17 – поч. 18 ст., численні апокрифи та легенди 17-18 ст. численними текстами засвідчені літописно-мемуарний жанр («Ходіння» Арсенія Селунського 14-15 ст., записки Данила Корсунського кін. 16 ст., Острозький, Львівський та Хмельницький літописи 16 – 1-ї половини 17 ст., літописи Самовидця 1702, Григорія Греб'янки 1710, Самійла Величка 1720 та ін., дорожні нотатки В. Григоровича-Барського 1724-47).

З 2-ї половини 16 ст. розвивається українське віршування: епіграми, емблеми, вірші. Передмови, історичні вірші, вірші І. Величковського, Климентія Зиновія кін. 17 ст. З 17 ст. виникає багата драматична література. Відомі шкільні драми Феофана Прокоповича, Георгія Кониського та ін. інтермедії, що додавалися до драм, а також діалоги, вірші-орації звичайно писалися живою народною, або простою мовою.

В історії української літературної мови засвідчується змінність стилістичної системи, наприклад, у давній літературній мові публіцистичному стилеві відповідав полемічний; інший характер мали науковий та офіційно-діловий. У сучасній українській літературній мові тривалий час не був реалізований відомий з попередньої історичної доби конфесійний стиль. Через недержавне становище української мови штучно стримувався розвиток усіх нехудожніх стилів, а художній стиль однобічно впливав на стилістичну систему мови.

Староукраїнська книжна мова послуговувалася книжним стилем, діловим та літописними стилями. Сучасний науковий та публіцистичний стилі сформувалися у кінці XIX – на поч. XX ст.

Розмовний стиль – різновид літературної мови, яким послуговуються мовці в щоденному спілкуванні. З-поміж інших функціональних різновидів літературної мови цей стиль є найдавнішим і найуживанішим. Він «започаткувався з виникненням мови, і в ньому вона розвивалася на початкових своїх етапах. Перші норми літературної мови, що виникли на діалектній основі, формувалися саме в розмовному стилі» (Любов Мацько). Розмовне мовлення найбільш невимушене, максимально вільне літературне мовлення.

Сфера використання: здебільшого існує в усній формі (щоденне неофіційне спілкування, тобто діалоги, полілоги, монологи в різних комунікативних ситуаціях), у писемній формі – приватне листування, художня література тощо.

Призначення: служити засобом спілкування людей.

Ознаки: орієнтованість на слухача і на ситуацію, у якій здійснюється обмін думками; спонтанність, невимушеність, безпосередність реагування, імпровізація, емоційність, використання жестів, міміки.

Мовні засоби. Широко вживається загальноновживана, передусім побутова лексика і фразеологізми (прислів'я, приказки, Поряд з нейтральною вживається лексика емоційна, образна (епітети, метафори, метонімії, порівняння, синекдохи та ін.). Синтаксисові розмовної мови властиві слова-речення, короткі синтаксичні конструкції, часто уривчасті, формально незакінчені, а також такі, що передають реакцію співрозмовника (прохання, здивування тощо), повтори дієслів-присудків.

Розмовний стиль реалізується в *підстилях*: побутовому, світському, ораторському та фольклорному.

Серцевиною стилістичної системи української літературної мови вважається **художній стиль** – різновид літературної мови, що використовується в художніх творах (епічних, ліричних, драматичних). Цей стиль започаткував розвиток нової української літературної мови на народнорозмовній основі і є найскладнішим як за тематичним багатством, так і за розмаїттям мовних засобів, які в ньому використовуються. Він активно взаємодіє з усіма іншими стилями та впливає на їх формування і розвиток. З одного боку, у його текстах зі стилістичною метою використовуються елементи інших функціональних стилів, а з другого, він “постачає” певні елементи для інших функціональних стилів.

Призначення: через систему образів засобами художнього слова впливати на розум, почуття і волю читачів, формувати в них ідейні переконання, моральні якості та естетичні смаки.

Сфера використання: література, різні види мистецтва, освіта.

Ознаки: конкретно-чуттєве зображення дійсності відбувається через призму світогляду, інтелекту і світовідчуття автора; образність, поетичність, естетика мовлення, експресія.

Мовні засоби. Крім загальноновживаної нейтральної, вживається лексика емоційно-експресивна (епітети, порівняння, метафори, різні види синонімів, фразеологізмів), зі стилістичною метою використовуються історизми, архаїзми, діалектизми, просторічні елементи. Використовуються речення усіх типів складності: поряд із повними розповідними функціонують неповні окличні і питальні речення. Важливою ознакою є нешаблонність конструкцій. Панує різноманітність інтонаційних відтінків, ритміко-мелодійних варіацій.

Художній стиль має такі *підстилі* – епічний, ліричний, драматичний і комбінований (ліро-епічний твір, драма-феєрія, усмішка та ін.).

Публіцистичний стиль – різновид літературної мови, що використовується у сфері масової інформації. Синтезує в собі частину функцій, мовних ознак та засобів художнього, офіційно-ділового, наукового стилів.

Сфера використання – громадсько-політична, суспільно-культурна, виробнича діяльність, навчання.

Призначення – служити розв'язанню суспільно-політичних питань, формувати громадську думку, спонукати читачів до творчої діяльності, пропагувати прогресивні ідеї, учення та ін.

Ознаки: популярний, простий виклад, орієнтований на швидке сприймання повідомлень; спрямованість на новизну, динамічність, інформативність; політична, морально-етична оцінка того, про що пишеться або мовиться; синтез логізації та образності мовного вираження; документально-фактологічна точність, декларативність, закличність, поєднаність стандарту й експресії, авторська пристрастність, переконливість.

Мовні засоби: широко використовується суспільно-політична лексика, у разі потреби – терміни, а також багатозначна образна лексика, що здатна привернути увагу читача і вплинути на нього. Усі лексичні одиниці, здебільшого, чітко поділяються на позитивно-оцінні й негативно-оцінні. Синтаксис характеризується наявністю різних типів складних речень, ускладнених уставними і вставленими конструкціями, звертаннями, однорідними членами речення; поширені окличні речення у функції гасел, закликів та риторичні запитання.

Реалізується публіцистичний стиль у таких *підстилях*: власне публіцистичний, політико-агітаційний, художньо-публіцистичний (жанри: памфлети, фейлетони, нариси, есе – короткі нариси вишуканої форми), ораторський, почав формуватися рекламний.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення терміна “стилістична система мови”.
2. Розкрийте суть поняття функціонального стилю.
3. Назвіть стилі сучасної української літературної мови.
4. Які стильові різновиди існували в давньоруський період?
5. Охарактеризуйте розмовний стиль сучасної української літературної мови.
6. Які підстили розмовного стилю виділяють?
7. Укажіть жанри, ознаки, мовні засоби публіцистичного стилю.
8. Назвіть функції та різновиди публіцистичного стилю.
9. Укажіть жанри, ознаки, мовні засоби художнього стилю.
10. Назвіть функції та різновиди художнього стилю.

Тестові завдання

1. *Загальноприйнята оброблена й удосконалена форма національної мови, що служить засобом порозуміння всіх представників певного етносу:*
 - А. Літературна мова
 - Б. Мова для спеціальних ціле
 - В. Вільно функціонуюча мова
 - Г. Розмовно-побутова мова
2. *Правила вимови та правопису слів, словосполучень, речень визначають:*
 - А. Норми
 - Б. Стилi мови
 - В. Функції мови
 - Г. Реквізити документів
3. *Сучасна українська літературна мова бере відлік:*
 - А. Із 1978 р., коли було опубліковано три перші частини “Енеїди”
 - Б. Із творчості Григорія Савича Сковороди – видатного українського просвітителя, філософа, письменника кінця ХУІІІ ст.
 - В. Із 1937 р., року фіксації хронологічно першого відомого твору Т. Г. Шевченка балада “Причинна”
 - Г. Із творчості І. П. Котляревського
4. *Зачинателем та основоположником сучасної української літературної мови вважаються:*
 - А. І. Котляревський та Т. Шевченко
 - Б. Г. Сковорода та І. Котляревський
 - В. Г. Сковорода та Т. Шевченко
 - Г. Г. Сковорода та І. Нечуй-Левицький
5. *Стилістична система сучасної української літературної мови охоплює такі стилі:*
 - А. Художній, розмовний, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, конфесійний
 - Б. Епістолярний, розмовний, науково-популярний, офіційно-діловий, конфесійний, публіцистичний
 - В. Художній, розмовний, адміністративно-канцелярський, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний
 - Г. Художній, розмовний, дипломатичний, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний

6. Різновид літературної мови, що використовується у сфері масової інформації, –
А. Публіцистичний стиль
Б. Науково-популярний
В. Науковий
Г. Конфесійний
7. Законодавчий підстиль виділяється в межах такого стилю:
А. Офіційно-ділового
Б. Наукового
В. Розмовного
Г. Конфесійного

Література

- Волкотруб Г. Й. Стилїстика ділової мови: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002 – 208 с.
[Електронний ресурс]. Доступ до джерела: http://chitalka.info/gp_26/gp_26index.htm
- Єрмоленко С. Нариси з укр. словесності: стилїстика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
- Мацько Л., Кравець Л. Культура української фахової мови: Навч. посібник. - К.: «Академія», 2007. – 359 с.
- Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К. : Наук. думка, 1976. – 288 с.
- Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: Підручник. – К. : Навч. книга-Богдан, 2000. – 246 с.

Заняття 4. Лексичні засоби у фаховому мовленні

План

1. Точність слововживання
2. Синонімічне багатство укр. мови
3. Паронімія як лінгвістичне явище. Умови правильного вживання паронімів.
4. Склад лексики сучасної української мови за походженням.

Короткі теоретичні відомості

Висвітлюючи *перше питання*, варто запам'ятати, що *лексичне значення слова* – це історично закріплена в суспільній свідомості співвіднесеність певного звукового комплексу з якимось фрагментом об'єктивної дійсності, причому лексичне значення дійсність відображає узагальнено.

За наявністю лексичних значень слова поділяються на одно- та багатозначні, або полісемічні. Однозначні слова у своїй семантичній структурі містять лише одне лексичне значення, багатозначні – два та більше. Між значеннями полісемічної одиниці наявний той чи інший семантичний зв'язок (на відміну від значень омонімів).

Полісемія найширше представлена в лексиці. Наприклад, у СУМ¹²і в дієслові *йти* виділяється 30 значень. За підрахунками дослідників, у сучасній українській літературній мові серед полісемічних іменників слова з двома лексичними значеннями становлять близько 68%, з трьома – близько 20%, з чотирма – близько 8%, з більшою кількістю – до 4%.

Багатозначність – це один із найважливіших шляхів розвитку словникового складу мови. В окремих сферах існують певні обмеження щодо функціонування багатозначних слів. Так, зважаючи на те, що науковий та офіційно-діловий стилі вимагають максимально точного позначення понять, у наукових працях та офіційних документах переважають однозначні слова, а багатозначні вживаються лише в прямому значенні, що забезпечує правильне сприйняття тексту.

Необхідно пам'ятати, що першим правилом вибору слова в будь-якій сфері спілкування є чітке знання мовцями його значення. При вживанні слова в неправильному значенні зміст висловлювань стає перекрученим, спотвореним, незрозумілим, отже, спілкування може втратити свою ефективність. Французький філософ і математик Декарт радив: «Уточнюйте значення слів – і ви врятуєте світ від безлічі непорозумінь». Наприклад, чимало помилок трапляється при перекладі з російської мови на українську полісемічних слів. Треба пам'ятати, що російські багатозначні слова часто в українській мові відтворюються кількома словами. Наприклад, російський іменник *отношения* залежно від контексту перекладається як: *відношення, відносини, стосунки (взаємини), ставлення*.

Синоніми – це слова (переважно однієї частини мови), що при повній або частковій формальній відмінності, мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичній і граматичній характеристиках та в сполучуваності). Синоніми групуються в синонімічні ряди. Опорним, стрижневим членом ряду є його *домінанта* – слово, найуживаніше серед інших, звичайно стилістично нейтральне і таке, що найточніше й найповніше виражає значення всього ряду. Найбільше синонімів серед дієслів та прикметників, за ними йдуть прислівники, іменники з абстрактним (*нещастя, біда, лихо*) й оцінним значеннями та емоційно-експресивними конотаціями (*недоріка, нікчема, нуль*).

Евфемізм – слово або вислів, троп, що вживається для непрямого, прихованого, зокрема пом'якшеного, ввічливого позначення певних предметів, явищ, дій замість прямої їх назви: *допустити неточність* або *помилитися* замість *збрехати*, *техпрацівниця* замість *прибиральниця*.

¹² СУМ – Словник української мови в 11-и томах.

Пароніми – слова, подібні між собою за звучанням та частково за будовою, проте мають різні значення: *адресат* – *адресант*, *ефективний* – *ефектний*. Звукова подібність паронімів спричинює невмотивовані заміни цих слів. Відтінки значень паронімів потрібно з'ясовувати за тлумачним словником, словником паронімів чи за довідником з культури мови.

З генетичного погляду словниковий склад української мови поділяється на дві групи: власне українські слова та запозичені, або іншомовні. *Іншомовними* називають слова, що увійшли до складу мови з інших мов у різні історичні періоди.

У складі іншомовної лексики виділяються варваризми та екзотизми. *Варваризми* – слова, які вживаються в мові, проте нею повністю не засвоєні. Варваризми можуть передаватися як графікою мови-джерела, так і української мови: *о'кей* (усе добре), *мерсі* (дякую). Варваризми переважно вживаються в описах життя і побуту інших народів для відтворення місцевого колориту, назв чужих реалій, звичаїв, запозичених понять: *харакірі*, *консьєрж*. *Екзотизми* називають поняття та реалії, не характерні для української дійсності. До екзотизмів, як правило, відносять слова (вислови), запозичені з маловідомих, найчастіше несередньоевропейських мов і які вживаються для надання мові особливого колориту: *чурек*, *сакля*, *аул*. З утратою етнічної ізоляції екзотизми стають звичайними іншомовними запозиченнями: *дзюдо*, *ікебана*, *карате*.

Слід бути обережними й уважними під час використання в діловому мовленні запозиченої лексики. Щоб правильно використовувати іншомовні слова, фахівці радять дотримуватися певних рекомендацій: а) не ставити в текст іншомовні слова, коли є відповідники в українській мові; б) вживати іншомовне слово в діловодстві можна лише в тому значенні, у якому воно зафіксоване в словниках; в) не слід користуватися в одному і тому ж документі іншомовним словом і його українським відповідником на позначення того самого поняття. Бажано користуватися в таких випадках національною мовою, що значною мірою полегшить ведення справочинства.

До проблеми запозичення потрібно підходити тверезо. Використовувати запозичене слово слід лише в тому випадку, коли в діловому мовленні без нього не можна обійтися. Запозичення без потреби є невиправданими і завдають мові тільки шкоди.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення поняття “лексичне значення слова”
2. Що таке багатозначність? Наведіть приклади.
3. Розкрийте суть поняття “синоніми”.
4. Що таке евфемізми?
5. Дайте визначення омонімів.
6. На які групи поділяються омоніми?
7. Дайте визначення паронімів. Наведіть приклади.
8. На які групи поділяється українська лексика за походженням?
9. Розкрийте суть поняття “екзотизми”, “варваризми”.
10. Які поради щодо використання іншомовної лексики дають науковці?

Тестові завдання

1. Значенням і стилістично один від одного відрізняються синоніми

- А. Поняттєво-стилістичні
- Б. Поняттєві
- В. Ідеографічні
- Г. Лексичні

2. Українське *булка* “хліб із білого пшеничного борошна” і болгарське *булка* “молода, наречена” – це омоніми

- А. Міжмовні

Б. Внутрішньосистемні

В. Зовнішньосистемні

Г. Експліцитні

3. Семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інший на основі схожості останніх при відображенні у свідомості мовця – це

А. Метафора

Б. Метонімія

В. Синекдоха

Г. Порівняння

4. Назва одного предмета переноситься на інший, який перебуває з ним у відношенні асоціації за суміжністю, при

А. Метонімії

Б. Метафорі

В. Синекдосі

Г. Порівнянні.

5. “Фальшиві друзі перекладача” – це

А. Міжмовні омоніми;

Б. Лексичні антоніми;

В. Словотвірні синоніми;

Г. Омоформи.

6. Запозичення, що здійснюється через мову-посередника є

А. Опосередкованим

Б. Прямим

В. Усним

Г. Письмовим

7. Поморфемний переклад іншомовного слова – це

А. Калька

Б. Запозичення

В. Інтернаціоналізм

Г. Транслітерація

8. Слова, поширені в трьох чи більше неблизькостпоріднених мовах, – це

А. Інтернаціоналізми

Б. Кальки

В. Запозичення

Г. Аббревіатури.

9. Надмірне очищення мови від запозичень, діалектизмів, просторічних і розмовних елементів називається:

А. Пуризмом

Б. Нормалізацією

В. Кодифікацією

Г. Уніфікацією

10. Дослідники виділяють такі причини запозичення іншомовного матеріалу:

А. Мовні та немовні

Б. Психологічні, психолінгвістичні

В. Соціолінгвістичні, екстралінгвістичні

Г. Політичні, економічні

11. Запозичення, що здійснюється через мову-посередника є:

А. Опосередкованим

Б. Прямим

В. Усним

Література

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1972. – 361с.

Сучасна українська мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О.Д. Пономарева. - 4-те вид. - К.: Либідь, 2008. – 480с.

Українська мова : енциклопедія. – 3-тє вид. зі змін. і допов. – К. : В-во «Укр. енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2007. – 854 с.

Словник-довідник з культури української мови /Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська та ін. – К. : Знання, 2006. – 367 с.

Заняття 5. Термінологія в професійному спілкуванні

План

Термін та його ознаки.

1. Історія та сучасні проблеми української термінології.
2. Загальнонаукова, міжгалузева і вузькоспеціальна термінологія.
3. Походження та способи творення термінів.
4. Термінологія обраного фаху.
5. Нормування та стандартизація термінів.
6. Українські термінологічні словники.

Короткі теоретичні відомості

Термін (лат. *terminus* – рубіж, межа) – це слово або словосполучення, що називає наукове поняття. Ознаки термінів: *дефінітивність* – кожний термін має чітке визначення, зафіксоване певним термінологічним словником; *системність* – кожний термін є системним на рівні понять та форм; *стилістична нейтральність* – термінам не властива емоційна забарвленість – ні позитивна, ні негативна; *незалежність від контексту* – у будь-якому контексті термін зберігає одне й те саме значення; *однозначність* у межах своєї терміносистеми; *точність* семантики, висока *інформативність*; *лаконічність* – у термінології віддається перевага коротким формам; *милозвучність*.

Розділ мовознавства, що вивчає природу термінів, їх граматичну організацію та закони функціонування, називається *термінознавством*. Ця теоретико-прикладна дисципліна виокремилася в 70-х роках ХХ ст. Її засновниками вважаються австрійський інженер Є. Вюстер та Д. Лотте (радянська термінологічна школа). Значення термінів зафіксоване в державних стандартах, спеціальних словниках, довідниках.

Свідомому регулюванню та впорядкуванню піддається особливий пласт нормативної лексики, що вживається в професійному мовленні, – *термінологія*. Цим терміном позначають сукупність слів та словосполучень, які обслуговують певну сферу знань, пов'язаних із системою понять мистецтва, техніки, виробництва тощо. Якщо термінологією називають сукупність термінів, що склалася стихійно, то *терміносистемою* – упорядковану термінологію, якій характерний вищий ступінь системної організації як на формальному, так і на поняттєвому рівнях.

Зародження української термінології як невід'ємної складової науки вчені пов'язують із процесом свідомого втручання в природний розвиток мови з боку мовознавців та фахівців певної царини знань.

В історії становлення української термінології виділяють кілька етапів.

Перший – друга половина ХІХ ст. – 1933 р. У цьому періоді виділяють підперіод, який в науку ввійшов під назвою “золоте десятиліття” (1921-1933 рр.).

Науковий стиль в Україні почав розвиватися в другій половині ХІХ ст. у Західній Україні, зокрема Львові, де були сприятливіші суспільно-політичні умови (ця частина України

належала Австро-Угорщині), ніж в інших українських землях (більше 80% території належала Росії). З початку 60-х років XIX ст. у журналі “Основа” стали публікуватися перші термінознавчі дослідження. Українську термінографію започаткувала праця “Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs Deutsch bögemische Separatausgabe” (Wien, 1850), над українською частиною якої працювали Я. Головацький, Г. Шашкевич та ін.

У 1963 році у Львові було створено Товариство ім. Т. Г. Шевченка (далі – НТШ) на чолі з М. Грушевським, що з 1869 року почало випускати “Записки НТШ” (1869 р.) – власний періодичний орган, на сторінках якого стали друкуватися наукові розвідки з різних галузей знань. НТШ, відзначає Т. І. Панько, стало першою українською “... академією наук de facto”, хоча “так і не стало нею de jure”. Метою НТШ був “розвиток і розроблення науки українською мовою”.

За час діяльності НТШ до початку XX ст. було накопичено досвід, що мав велику теоретичну та практичну цінність, зокрема було закладено фундамент більшості національних терміносистем – природничих, технічних, гуманітарних тощо.

Якісно новий етап у розбудові української термінології починається з 1921 року після створення Інституту української наукової мови. Період з 1921 по 1933 рр. в історію української науки увійшов як “золоте десятиліття”. В. Кубайчук подав список словників, створених у цей період, – більше 200 найменувань. З них, наприклад, термінологічних – 83. Науковий рівень усіх словників, створених у добу українського відродження, неоднаковий. Більшість з них мали позначку “Проект”, що підкреслювало необхідність у майбутньому серйозної та вдумливої праці над зібраним матеріалом.

Другий – 1933 – кін. 1980-х рр. З 1933 року після виходу статті А. Хвилі “Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті” починається наступний етап у становленні української літературної мови взагалі і термінології зокрема. Здобутки “золотого десятиліття” було оголошено “національним шкідництвом”, більшість словників було вилучено з обігу. Принципи укладання російсько-українських термінологічних словників, яких послідовно дотримувалися радянські мовознавці, сформулював П. Горецький: 1) не “перекладати” терміна (інтернаціонального чи російського) російського реєстру українським терміном; 2) не передавати слова російського реєстру українським терміном індивідуального вжитку, діалектизмом, фольклоризмом, архаїзмом; 3) не передавати іншомовного терміна (інтернаціонального або російського), як і його роду, за “принципом першого джерела”.

Деяке відродження української термінографії спостерігалось з кінця 50-х років XX ст., після того, як у 1957 р. АН УРСР створила Словникову комісію, що виробляла основні засади укладання галузевих словників. У цей час було видано серію дво- і багатомовних словників, ряд енциклопедичних та тлумачно-довідкових.

Третій – 1989 – до сьогодні. Зі здобуттям Україною незалежності, набуттям українською мовою статусу державної (1989р.) термінологічна праця в Україні помітно активізувалася. Діють термінологічні комітети, комісії, лабораторії, зокрема Комітет наукової термінології НАН України, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології, створений на базі Інституту української мови, Державного університету “Київська політехніка”, Державного університету “Львівська політехніка”, Українського НДІ стандартизації, сертифікації та інформатики; Видавничо-термінологічна комісія Державного університету “Львівська політехніка”. Відновило свою роботу Наукове товариство імені Т. Шевченка (Львів). Традиційними стали Міжнародні конференції “Проблеми науково-технічної мови” тощо.

Фахівці виділяють загальнонаукову, міжгалузеву і вузькоспеціальну термінологію. До загальнонаукової термінології відносять терміни загальнонаукового вживання, якими послуговуються майже в усіх галузях знання: *функція, метод, система, елемент, процес* та ін. Особливістю міжгалузевої термінології є те, що терміни можуть одночасно входити до складу термінологічних полів різних наукових галузей: наприклад, у термінополі

соціальної економіки функціонують терміни філософські: *принцип справедливості, метод пізнання (економічних законів)*; економічні: *ринок, гроші*; юридичні: *повноваження, закон*; фізичні: *об'єм, тиск*; математичні: *математична модель, коефіцієнт* тощо. Вузькоспеціальну термінологію утворюють терміни, уживані в певній галузі науки: *дельтаплан, аеродром, авіалінія, авіапошта, лайнер*.

Треба знати різницю між термінами, професіоналізмами та номенклатурними назвами (номенами).

Професіоналізми – ненормативні, часто емоційно забарвлені слова та словосполучення, що називають спеціальні, майже завжди конкретні поняття певної сфери діяльності (на відміну від термінів, абстрактні поняття ця група лексики називає рідко). Наприклад, у льотчиків літак “Іл-2” має назву *горбатий*; слід, що залишає реактивний літак, – *ковбаса-зебра*; у водіїв легкова машина підвищеної прохідності має назву *бобик*, кермо – *бублик*; у журналістів помилка називається *ляп*, нижній кінець сторінки книжки – *хвіст*.

Потрібно запам'ятати: якщо терміни – лексичні норми наукового стилю літературної мови, то професіоналізми знаходяться за межами норми, уживаються вузьким колом фахівців переважно в усному мовленні.

Наукову термінологію супроводжує одна або декілька систем номенклатур. *Номен* – слова, що називають конкретні об'єкти, котрими займається та чи інша наука. Термінологія пов'язана перш за все із системою понять певної науки, а номенклатура тільки етикує її об'єкти і може бути виражена будь-якими умовними позначеннями (буквами алфавіту, цифрами, словами тощо). Наприклад, технічний термін оточений системою технічних номенів, які позначають типи та класи машин і механізмів. У них часто використовуються цифрові позначення, які умовно характеризують номер моделі, розміри деталей та ін. *Наприклад*, слово «автомашина» – це термін, а марки машин – “Волга», “Мерседес”, “Форд” – *номени*.

Термінологія використовує як традиційні способи, характерні для сучасної літературної мови, наприклад, лексико-семантичний, морфологічний, запозичення мовного матеріалу, так і власні, притаманні лише для термінології, наприклад, синтаксичний.

Українська термінологічна лексикографія започаткована в другій половині 19 ст. працями І. Гаврашкевича («Початок до уложення термінології ботанічної руської», 1852 р.), І. Верхратського («Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної», 6 випусків, 1864-79; автора вважають фундатором української термінології) та ін. Інтенсивного розвитку українська термінографія набула в 20-х роках ХХ ст. До 1933 р. було видано 83 термінологічні словники.

Другий етап у створенні серії українських термінологічних словників почався у 50-х роках ХХ ст., коли було створено Словникову комісію при Президії АН УРСР. Протягом наступних десятиліть видано ряд галузевих словників, переважно російсько-українських, що відбивали тогочасний стан розвитку фізики, гідротехніки, електротехніки, теплотехніки, гірничої справи, ботаніки, хімії («Російсько-український технічний словник» 1961, 80 000 термінів, «Російсько-український сільськогосподарський словник» 1963, бл. 32 000 термінів).

Із становленням України як суверенної держави проблема національної термінології набуває державної ваги. Видано різні за тематикою та якістю термінологічні словники, найважливіші з них – «Російсько-український словник наукової термінології» в 3-х книгах (бл. 320 000 термінів; 1994, 1996, 1998), «Українсько-російський словник наукової термінології» (К., 2003) та ін.

Варто вказати на проблеми сучасного термінознавства, зокрема на проблему спадщини, запозичень, перекладу термінів, словотворчі, правописні, культури наукової мови, транслітерації, синонімії.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть об'єкт і предмет вивчення термінознавства.
2. Розкажіть історію становлення термінознавства як науки.
3. Дайте визначення терміна, вкажіть його основні ознаки.
4. Як співвідносяться поняття “термінологія”, “терміносистема”, “термінополе”?
5. Як співвідносяться поняття “лексика”, “лексикологія”, “лексикографія”. Що таке термінографія?
6. Які термінологічні словники ви знаєте?
7. Що таке термінологізація? Як змінюється значення слова в результаті термінологізації? Підтвердіть прикладами.
8. Що таке детермінологізація? Як змінюється значення терміна в результаті детермінологізації? Підтвердіть прикладами. Які словники XIX і XX століть найповніше віддзеркалюють цей процес?
9. Розкажіть про походження та способи творення термінів.
10. Вкажіть сучасні проблеми української термінології

Тестові завдання

1. Засновниками термінознавства як науки вважаються:
А. Д. Лотте, Е. Вюстер
Б. Д. Лотте, О. Реформатський
В. Д. Лотте, Ш. Баллі
Г. Д. Лотте, Ф. Де Соссюр
2. Набуття загальноживим словом статусу терміна – це:
А. Термінологізація
Б. Детермінологізація
В. Транслітерація
Г. Метонімізація
3. Функцію називання наукових понять виконує:
А. Термін
Б. Професіоналізм
В. Номенклатурне найменування
Г. Лексикалізоване словосполучення
4. Коли в Україні спостерігався термінологічний і термінографічний “вибух”? (цей період в історію ввійшов як “золоте десятиліття”):
А. 1921-1933рр.
Б. Кін. XIXст.- 1905р.
В. 1905-1917рр.
Г. 1989-2005рр.
5. Про яку установу говорять, що вона *de facto* (фактично) виконувала функцію першої української академії наук, але так і не стала нею *de jure* (юридично):
А. Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
Б. Києво-Могилянську академію
В. Всеукраїнську академію наук
Г. Інститут наукової мови АН
6. Ці слова називають детальне членування об'єктивної дійсності у сфері інтересів певної професійної групи. Це:
А. Професіоналізми
Б. Терміни
В. Номени
Г. Евфемізми

7. Який період вважається початком становлення більшості галузевих термінологій в Україні?
- А. Друга половина XIXст.
 - Б. “Золоте десятиліття”
 - В. Період від 1905р. до 1933р.
 - Г. 90-і роки XXст.
8. З-поміж термінів найбільше
- А. Іменників
 - Б. Прикметників
 - В. Дієслів
 - Г. Прислівників
9. Для літературної мови цей спосіб творення лексичних одиниць не характерний. Мова йде про спосіб
- А. Синтаксичний
 - Б. Лексико-семантичний
 - В. Запозичення
 - Г. Морфологічний
10. Коли в Україні проблему співвідношення національного й інтернаціонального в термінотворчій роботі вирішували на користь власних лексичних елементів:
- А. У період “золотого десятиліття”
 - Б. На сучасному етапі
 - В) у 50-60-і роках XXст.
 - Г) Упродовж 1921-1935рр.

Література

- Левченко О. Науковий стиль: культура мовлення: навч. посіб. / О. Левченко. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 204 с.
- Мацько Л. І., Денискіна Г. О. Українська наукова мова (теорія і практика) : навч. посіб. – Тернопіль : Підруч., 2011. – 272 с.
- Моргунюк В. С. Зауваження щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології. – Препринт. – К. : Інститут проблем міцності, 1993. – 32 с.
- Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 303 с.
- Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство : підр. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

Заняття 6. Науковий стиль та його використання в професійній діяльності

План

1. Становлення та розвиток наукового стилю.
2. Основні функції, характерні риси та різновиди наукового стилю
3. Мовні та жанрові особливості.
4. Характеристика різновидів наукового стилю.
5. Правила оформлення наукової роботи.

Короткі теоретичні відомості

Розвиток наукового стилю української мови залежить від різних чинників – загального стану науки і наукових знань в Україні, ступеня розвитку літературної мови, від мовної практики письменників, учених, діячів культури. Витоки цього стилю знаходимо ще в давній книжній українській мові. Дослідникам відомі наукові твори Київської Русі - історичні переклади про Давню Грецію, Рим і Візантію; «Хроніка» Георгія (Многogrішного) про історію Візантії, «Ізборник» Святослава та ін. Пізніше, у XVI -XVIII ст. трактати, лексикони, послання готувалися і видавалися українськими вченими в Острозькій, Києво-Могилянській академії, Львівському братстві, Києво-Печерській лаврі та в інших навчальних закладах і монастирях України.

Науковий стиль нової української мови почав розвиватися лише в другій половині XIX ст., коли в журналі «Основа» (м. Львів) на початку 60-х років стали друкуватися науково-популярні статті. На сторінках цього журналу вперше було здійснено спробу порушити питання про теоретичні засади формування наукового стилю української мови й накреслити перспективи розвитку його терміносистем.

У 1873 році у Львові (це була Австро-Угорщина) було засноване Товариство ім. Т. Шевченка, що прагнуло об'єднати інтелектуальні сили з усіх українських земель, а також тих, хто працював за кордоном, для вільної наукової співпраці рідною мовою. Одне з головних завдань Товариства – формувати українську наукову термінологію: *«Плекати та розвивати науки в українсько-руській мові»*. Утворення Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1892 р.) означало новий етап у розвитку української науки, тому що вперше було створено наукову організацію всеукраїнського значення, український науковий центр для всіх ділянок науки – історії, фольклористики, етнографії, мово- і літературознавства, економіки, права, філософії, біології, медицини, геології, фізики, математики, хімії, техніки тощо.

Діяльність Термінологічної комісії, створеної у 1918 р. при Київському науковому товаристві, а також Інституту української наукової мови з 1921 р. спрямовувалася на вироблення спеціальної термінології з різних галузей знань, підготовку і видання термінологічних словників, хоча репресії 30-х років завдали непоправних утрат українській науці.

У радянський час науковий стиль української мови розвивався фрагментарно. Переважна більшість наукових текстів друкувалася російською мовою.

Відродження наукового стилю спостерігаємо з 90-х років XX ст., коли 28.10.1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР «Про мову в Українській РСР», де за українською мовою було закріплено статус державної, що уможливило її всебічний розвиток.

Науковий стиль – це функціональний різновид літературної мови, що обслуговує різні галузі науки, виробництва, освіти і реалізується в спеціалізованих текстах різних жанрів. *Метою* наукового стилю є повідомлення об'єктивної інформації, доведення істинності наукового знання, пояснення причин явищ, опис істотних ознак, властивостей предмета наукового пізнання.

Серед традиційних стильових ознак наукового стилю вчені виділяють такі, як: офіційний характер стосунків учасників мовлення, підготовленість мовлення, переважно писемна форма мовлення у вигляді монологу, логічна послідовність викладу,

однозначність, точність, стислість за інформативною насиченістю змісту, конкретність, об'єктивність викладу.

Фахівці виділяють наступні підстилі та жанрові різновиди наукового стилю: *власне науковий* (наукова стаття, монографія, дисертація, наукова доповідь, тези); *науково-популярний* (книги, нариси, статті у неспеціальних журналах, лекції тощо); *науково-навчальний* (підручники, навчальні та методичні посібники, збірники задач, завдань і вправ, програми, лекції, конспекти тощо); *науково-інформативний* (реферати, анотації, рецензії, відгуки, огляди, резюме); *науково-довідковий* (словники, енциклопедії, довідники, каталоги); *науково-технічний* (інструкції, патенти, авторські свідоцтва, доповідні записки, службові листи, промислова реклама); *науково-діловий* (наукові звіти, довідки про впровадження результатів досліджень, угоди про наукову співпрацю); *науково-публіцистичний* (науково-публіцистична стаття, хроніка, науковий огляд, наукове інтерв'ю, репортаж); *науково-фантастичний* (фантастичні оповідання, повісті, романи).

Слід зауважити, що *жанр* (франц. *genre* – вид, стиль, жанр) – це форма організації мовного матеріалу в межах певного стилю мовлення, що історично склалася. Основні жанри наукових досліджень – *реферат, тези, стаття, курсова робота, дипломна робота* та ін.

Науковий текст дослідники визначають його як цілісний комунікативний блок, що має чітку, логічну структуру із внутрішньо завершеними частинами (розділами, підрозділами, пунктами, параграфами, абзацами), насиченими відповідною термінологією. Ознаками наукового тексту є цілісність, членованість, зв'язність; інформаційна, логічна, емоційно-оцінна насиченість, науковість, завершеність, послідовність, комунікативність тощо. Важливими характеристиками наукового тексту є проблемність, гіпотетичність, цілеспрямованість, тобто він обов'язково відображає ту чи іншу проблему, пропонує гіпотези, орієнтує на нове знання; доцільний та раціональний, спрямований на досягнення дослідницької мети та завдань.

Незважаючи на певну типовість, кожний науковий текст індивідуальний. Загальноприйнятою вважається така структура наукового тексту: титульна сторінка; зміст; перелік умовних позначень (якщо є потреба); вступ; основна частина, що складається з розділів, підрозділів, пунктів; висновки; література; додатки (якщо є потреба).

Треба звернути увагу на правила оформлення наукової роботи. Наприклад, список використаних джерел починається з нової сторінки після висновків і містить бібліографічний опис наукових та інших публікацій, що були використані в науковій роботі. *Запам'ятайте!* Сторінки, на яких міститься список літератури, послідовно нумеруються, проте не враховуються до загального обсягу роботи. Використані джерела розміщують у порядку появи посилань у тексті або в алфавітному порядку прізвищ перших авторів чи заголовків. Якщо в роботі використані джерела іноземною мовою, то вони подаються наприкінці списку літератури, яка видана державною та російською мовами. Якщо в роботі використані джерела з мережі Інтернет, то їх розташовують після посилань на джерела на паперових носіях.

Зверніть увагу! Бібліографічний опис джерел складають відповідно до чинних стандартів із бібліотечної та видавничої справи: ДСТУ ГОСТ 7.1 : 2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові в бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила».

У бібліографії кожний опис має свій порядковий номер і починається з нового рядка. До списку включаються лише ті праці та джерела, які згадувалися або використовувалися в роботі.

Наявність посилань у науковому тексті свідчить про наукову обізнаність автора, обґрунтованість положень дослідження. Посилання можна робити у вигляді цитати, дослівного чи недослівного переказу з окремими цитованими елементами, вказівки на

автора.

Цитата – це частина тексту, запозичена в інших авторів, тому її слід брати в лапки й точно вказувати джерело, щоб уникнути звинувачень у плагіаті. Слова цитати наводять у тій граматичній формі, у якій вони подані в літературному джерелі, зі збереженням особливостей авторського написання. Цитування має бути повним, без перекручень і довільного скорочення авторського тексту. У разі пропуску деяких слів чи словосполучень на початку цитати ставлять крапки. Цитату потрібно подавати безпосередньо з першоджерел, а не з праць інших авторів. Основна мета цитат – розвиток власної думки шляхом її порівняння з думкою інших авторів.

Непряме цитування – виклад думок інших авторів своїми словами – подають без лапок, воно має бути гранично точним. Віршовані рядки наводять без лапок. Усі цитати обов’язково супроводжуються посиланням на джерело.

На одній сторінці тексту не повинно бути більше трьох цитат. Посилання в тексті наукової роботи рекомендують оформляти так: [5, с. 34]. Цифра 5 вказує на позицію цього видання у списку використаної літератури наукової роботи. Цитату або думку, на яку спирається автор, можна знайти на 34-й сторінці цього видання.

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення наукового стилю сучасної української літературної мови.
2. Укажіть основні функції, характерні риси наукового стилю.
3. Які підстилі в межах наукового стилю виділяють?
4. охарактеризуйте історію становлення та розвитку наукового стилю української літературної мови.
5. Укажіть мовні особливості наукового стилю.
6. Що таке жанр? Які жанри наукових досліджень виділяють?
7. Розкрийте суть поняття “науковий текст”.
8. Яка типова структура наукової роботи?
9. Як оформляються посилання на літературу в науковій роботі?
10. Що таке цитата? Яка максимальна кількість цитат допускається на одній сторінці наукового тексту?

Тестові завдання

1. *Які чинники найсильніше впливають на становлення лексико-семантичної системи будь-якої мови світу, зокрема на становлення мови науки?*
 - А. Соціолінгвістичні
 - Б. Лінгвістичні
 - В. Гносеологічні
 - Г. Психологічні
2. *Сучасний етап становлення мови української науки за характером термінотворчої діяльності найбільше подібний до:*
 - А. “Золотого десятиліття”
 - Б. Другої половини XIX ст.
 - В. Періоду від 1905р. до 1933р.
 - Г. Періоду від 1933р. до 1947р.
3. *Про яку установу говорять, що вона de facto (фактично) виконувала функцію першої української академії наук, але так і не стала нею de jure (юридично):*
 - А. Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
 - Б. Києво-Могилянську академію
 - В. Всеукраїнську академію наук
 - Г. Інститут наукової мови АН

4. Для формування мови української науки велику роль відіграла діяльність українських емігрантів у Женеві, зокрема:

А. М. Драгоманова, С. Подолинського

Б. М. Драгоманова, І. Франка

В. І. Франка, М.Павлика

Г. Я. Головацького, Г. Шашкевича

5. Джерелом формування української наукової мови стала

А. Фахова періодика

Б. Художня література

В. Наукові статті

Г. Публіцистика

Література

Левченко О. Науковий стиль: культура мовлення: навч. посіб. / О. Левченко. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 204 с.

Мацько Л. І., Денискіна Г. О. Українська наукова мова (теорія і практика) : навч. посіб. – Тернопіль : Підруч., 2011. – 272 с.

Моргунюк В. С. Зауваження щодо опрацювання державних стандартів з науково-технічної термінології. – Препринт. – К. : Інститут проблем міцності, 1993. – 32 с.

Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 303 с.

Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство : підр. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

Заняття 7. Граматичні засоби української мови у професійному спілкуванні

План

1. Уживання іменників у професійній мові.
2. Вибір граматичної форми іменників.
3. Рід іменників. Рід незмінюваних іменників, аббревіатур.
4. Труднощі з визначенням роду іменника. Рід іменників на позначення осіб за професією, родом занять, їх уживання в тексті.

Короткі теоретичні відомості

При розгляді *першого питання* варто наголосити, що з-поміж частин мови в офіційно-ділових та наукових текстах найчастіше вживається іменник.

У професійній сфері інколи проблематичним є визначення роду іменників на позначення назв осіб за професією (посадою, званням). Такі іменники здебільшого утворюють паралельні форми чоловічого та жіночого родів: *працівник – працівниця*. При виборі однієї з форм слід орієнтуватися на такі правила:

1. Офіційними, основними назвами посад, професій та звань в українській мові є іменники чоловічого роду: *директор, професор*. У ділових документах вони вживаються незалежно від статі особи, названої цим іменником (*зарахувати Грому О. В. на посаду лаборанта*).

2. Текст набуває строго офіційного характеру, якщо слова, залежні від найменувань посади, узгоджуються з цим найменуванням у формі чоловічого роду і в тих випадках, коли мова йде про жінок (*головний технолог дозволив*). *Запам'ятайте!* Із жіночим прізвищем узгоджуються лише дієслова у формі минулого часу жіночого роду: *професор Т. Нестерак зауважила, старший сержант О. Глушко доповіла*.

3. Вживання найменувань жіночого роду виправдано в тих текстах, для яких вказівка на стать є бажаною, але не може бути виражена іншими засобами: *виступ відомої співачки*.

Не відповідають нормам сучасної української літературної мови й мають усно-розмовний характер, а отже, не вживаються в ділових паперах: а) конструкції типу «*наша директор сказала*», «*наша головна технолог поїхала*»; б) іменники жіночого роду, утворені за допомогою суфіксів *-к(а)*, *-ш(а)*, *-их (а)* та ін.: *секретарша, лікарша, касирка*; в) найменування осіб за ознакою місця проживання або місця роботи: *заводчани, дистанційники* та ін. Ці слова є розмовними варіантами офіційних складених найменувань: *заводські робітники, службові дистанції*.

При визначенні роду незмінюваних іменників майте на увазі, що: а) назви осіб мають рід відповідно до статі: *цей(ця) аташе*; б) назви тварин мають чоловічий рід: *цей поні*; в) назви неістот переважно належать до середнього роду: *те депо*; г) власні назви зберігають рід загальний назв (місто, озеро, країна, село): *знамените Онтаріо (озеро), наша Огайо (річка) і наш Огайо (штат)*; д) незмінювані складноскорочені слова мають переважно той самий рід, що й основне слово: *райвно* (відділ – чоловічий), *вуз* (заклад – чоловічий).

Розглядаючи *друге питання*, варто зазначити, що вживання іменників II відміни (до цієї відміни належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням або із закінченням *-о* та іменники середнього роду із закінченнями *-о*, *-е*, *-я*, які в непрямих відмінках не набувають суфіксів *-ат-*, *-ят-*, *-ен-*: *світ, обрій*) є одним із найскладнішим в українській мові, оскільки, залежно від лексичного значення, іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини мають закінчення *-а (-я)* або *-у (-ю)*: *папера* (документ) і *паперу* (матеріал); *акта* (документ) і *акту* (дія). Для того, щоб бути впевненим у правильності написання закінчень, скористайтесь «Українським орфографічним словником».

У родовому відмінку множини іменники жіночого роду мають закінчення *-ей* (*доповідей, галузей, статей*), а не *-ів*.

Проблемним у діловому стилі є вживання форм давального відмінка однини іменників чоловічого та жіночого роду. Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини можуть мати паралельні закінчення: *-ові (-еві, -єві)* та *-у (-ю)*. *Запам'ятайте!* Якщо в загальнонародній розмовній мові переважає закінчення *-ові (-еві, -єві)*, то в ділових текстах – *-у (-ю)*. Проте є випадки, коли і в документах слід писати тільки закінчення *-ові (-еві, -єві)*, а саме, щоб не було тавтологій закінчень: *директор^{ові} М. Сергієнку, ректор^{ові} Кулику М. С.*, а також щоб уникнути двозначного розуміння тексту документа. Наприклад, словосполучення *допомога заводу* можна зрозуміти і як *допомога нашого заводу* (родовий відмінок) і як *допомога нашому заводу* (давальний відмінок). Саме тому, коли виникає небезпека нерозрізнення родового та давального відмінків, для давального відмінка закінчення *-ові (-еві, -єві)* стає обов'язковим.

В іменниках – власних назвах на *-ів (-їв), -ов (-єв), -ин (-ін, -їн)* можливим є тільки закінчення на *-у* (*Харкову, Києву, Львіву*).

Запам'ятайте! Звертання в українській мові передається тільки кличною формою (звертання у формі називного відмінка властиве російській мові).

При розгляді *третього питання* варто запам'ятати:

1. Прізвища, які мають закінчення іменників I або II відміни, відмінюються за зразками відмінювання відповідних іменників I або II відміни: *Кривоніс – Кривоноса, Кривоносові (Кривоносу)* й *Лебідь – Лебеда, Лебедеві (Лебедю)* й т. д.

2. Прізвища прикметникового типу на *-ий, -ій* відмінюються як відповідні прикметники чоловічого та жіночого роду (твердої чи м'якої групи): *Авдієвський – Авдієвського, Авдієвському* й т. д.

3. Чоловічі прізвища прикметникового типу на *-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн)* відмінюються, як іменники твердої групи II відміни, але в орудному відмінку вони мають прикметникове закінчення *-им*. У непрямих відмінках прізвищ на *-ів* суфіксальне і може зберігатися або переходити в *е* або в *о*. У сучасній українській мові обидва варіанти вважаються нормативними.

4. Жіночі прізвища на приголосний та *о* не відмінюються: з *Оксаною Савченко, Надією Дмитрук*.

5. Українські чоловічі та жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на *-а, -я*, відмінюються як відповідні іменники I відміни, а чоловічі імена, які в називному відмінку закінчуються на приголосний та *о* – як іменники II відміни. Українські жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на приголосний, відмінюються як відповідні іменники III відміни.

Контрольні запитання і завдання

1. Підготуйтеся до теоретичних питань за планом роботи.
2. Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини. Вкажіть, від чого залежить їхнє закінчення в цьому відмінку.

Термін (період, поняття), камінь (збірне; одиничне), акт (документ, дія), образ (зовнішній вигляд, ікона), буркун (буркотлива людина, трав'яниста розлина), папір (матеріал, документ), авторитет (вплив, особа), екіпаж (повозка, склад літака), вал (високий земляний насип, деталь), Рим (місто, держава).

3. Визначте, яке слово зайве за родовою ознакою. Для з'ясування значення слів слід скористатися словником іношомовних слів.

а) хобі, бюро, сапажу, алібі, танго; б) денді, Капрі (острів), аташе, поні, журі; в) какао, динго, комюніке, сабо, паспарту; г) каное, какаду, кенгуру, зебу, фламінго; д) фрау, гінді, міледі, пані, денді, урду; е) івасі, гупі, гурамі, кольрабі, гризлі; є) МОНУ, МЗС, МНС, Мін'юст.

4. До поданих іменників доберіть прикметники. Наприклад: *Гаїті (острів) – екзотичний Гаїті*.

Динго, есперанто, кюре, візаві, кольє, івасі, фламінго, кольрабі, боа (змія) боа (шарф), ківі (птаха), ківі (фрукт), Марокко (країна), Тахо (річка), Осло (місто), Калахарі (пустеля), Капрі (острів).

5. *Запишіть подані слова та сполучення слів у кличному відмінку.*

Віталій Іванович, Наталія Олександрівна, пані Юлія, друг Ігор, пан перекладач, козак Ярема, професор Грищенко, Павло Микитович, пан полковник, депутат Нестір Іванович, асистент Олена Вікторівна, студент Ілля, панна Інна, Софія, Соня, Тетяна.

Література

Т. М. Дячук, В. М. Варенко Ділова українська мова : навч. посіб. – К. : НАУ, 2011. – 224 с.

Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням: Підручник. – К. : Алерта, 2010. – 587 с.

Культура фахового мовлення: Навчальний посібник /За ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. –305 с.

Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура фахової мови : Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2007.– 352с.

Заняття 8. Культура усного професійного мовлення

План

1. Культура усного мовлення в житті професійного комунікатора
2. Мовний етикет. Стандартні етикетні ситуації та їхнє мовне оформлення. Уживання особових займенників відповідно до комунікативної ситуації.
3. Функції та види бесід. Стратегії поведінки під час ділової бесіди.
4. Етикет телефонної розмови. Стратегії поведінки під час перемовин, нарад, дискусій

Короткі теоретичні відомості

Спілкування – процес передавання інформації однією людиною іншій (кількох осіб особі чи особам). За основною класифікаційною ознакою – ступінню участі або неучасті в ньому мови – виділяють вербальне і невербальне ділове спілкування. *Вербальне* спілкування відбувається завдяки використанню усної чи писемної мови, *невербальне* – за допомогою немовних комунікативних елементів (жестів, міміки, виразу очей, постави та ін.).

Культура спілкування є невід’ємною частиною загальної культури людини. Від неї великою мірою залежить результат ділових взаємин.

Щоб легко і красиво виражати свої думки, невимушено і гармонійно вести розмову, ділова людина в діловій комунікації має враховувати певні правила:

- Розмовляти літературною мовою. Згідно вчення Конфуція, коли назви неправильні, судження не відповідають істині, коли судження не відповідають істині, справи неправильні. Аристотель ще різкіше висловився з приводу ненормативної мови говорячи, що зі звичок лихословити розвивається схильність до здійснення аморальних учинків.

- Брати до уваги сфери спілкування (колеги, конференція, телестудія). Неприпустимо в різних сферах говорити одним стилем.

- Висловлюватися зрозумілою, барвистою мовою. За Аристотелем, ясність – головне достоїнство мови. На ясність викладення думок звертав увагу й І. Огієнко. Не втратили своєї актуальності слова ученого-енциклопедиста: “Ми ще не позбулися середньовічного забобону про “стиль науковий” і “стиль популярний”; нема таких стилів, – існує тільки стиль простий, ясний і стиль темний, заплутаний. Правдивий учений, що розуміє обов’язок ділитися своїм знанням і навчати маси, пише завжди просто і ясно, і всі його легко розуміють, хоч пише він про речі чисто наукові. Навпаки, маємо дуже багато й таких учених, що не вміють писати просто й ясно, для всіх розумно; такі вчені, навіть

пишучи про найпростіші, зовсім “ненаукові” речі, так само висловлюються заплутано й темно, бо й думати ясно не вміють. Ця “хвороба неясного думання” просто шаліє серед наших працівників пера й інтелігенції... і стає в нас всенаціональним злом, бо сильно шкодить розвитку нашої мовної і загальної культури”¹³.

- Формулювати думки лаконічно та однозначно. Наприклад, словосполучень типу *допомога заводу* треба уникати, адже не зрозуміло хто кому допомагає: завод кому-небудь чи хтось заводіві.

- Прагнути, щоб мовлення було виразним, інтонація відповідала мовленнєвій ситуації.

- Думки викладати в логічній послідовності.

- Не бути багатослівним. Уникати одноманітності в мові. Мовні засоби повинні бути різноманітними, дозволяється вживання фразеологізмів.

- Уміти вислухати опонента. Результати досліджень показують, що достатніми навичками вміння слухати володіє небагато людей. У діалозі нас найбільше цікавить те, чи зрозумів нас інший, ніж те, чи зрозуміли ми його. Це деформує процес спілкування. Найкращий метод уникнути цього – нереклексивне слухання. Сутність його полягає в невтручанні в мову співрозмовника (умовно-пасивне слухання).

- Бути стриманим у жестах.

- Поважати думку опонента. Приєднуючись до думки інших, не повторюватися, бажано мотивувати свої мовні дії.

- Використовувати емоційні засоби впливу.

Культура спілкування є невід’ємною частиною загальної культури людини. Від неї великою мірою залежить результат ділових взаємин.

Самостійна навчальна дисципліна, що вивчає норми літературної мови, їх ретроспективу, сучасний стан і тенденції розвитку та подає практичні рекомендації щодо використання норм у комунікативних актах, зокрема у сфері ділового спілкування, – культура мови.

Основними критеріями культури мовлення є:

- ✓ Правильність – мовлення має відповідати нормам сулм.

- ✓ Змістовність – усвідомлення теми та головної думки висловлювання, докладне ознайомлення з наявною інформацією з цієї теми, різнобічне та повне розкриття теми, уникнення зайвого. Змістовність тісно пов’язана з лаконічністю, яку репрезентує крилатий вислів: “Говоріть так, щоб словам було тісно, а думкам просторо”.

- ✓ Послідовність, тобто логічність. Щоб виклад був послідовним, насамперед варто скласти план висловлювання, де була би внутрішня закономірність, послідовність, вмотивованість, що відповідають законам логіки. Причини логічних помилок:

Тавтологія: моя автобіографія, захисний імунітет, висловити свою думку. *Поєднання логічно несумісних слів*: страшно красивий, убивчо щедрий. *Порушення порядку слів*. Та ін.

- ✓ Точність.

- ✓ Багатство мовлення – використовувати синоніми, емоційно-образну лексику, стійкі вислови, фразеологізми.

- ✓ Виразність – використовувати виражальні засоби звукового мовлення – логічний наголос, паузи, дикцію, інтонаційну виразність та технічні чинники виразності: дихання, темп, міміку, жести.

- ✓ Доречність та доцільність залежить від того, наскільки мовець оцінює ситуацію спілкування, інтереси, стан, настрій адресата.

Усі названі комунікативні ознаки культури мовлення тісно пов’язані між собою і засвоювати їх треба в цілому. Висока культура мовлення – істотний показник загальної культури і її перспектива. З неї починається кар’єрне зростання особистості.

¹³ Огієнко І. Як писати для широких мас. – Рідна мова. – липень, 1934. – С. 273 – 279.

Етикет (від франц. *etiquette* – «ярлик, етикетка») – установлені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві¹⁴.

Мовний етикет складають стійкі, але історично змінні словесні формули, що є обов'язковими для всіх членів суспільства в різних комунікативних ситуаціях. Під терміном *формула мовного етикету*, як правило, розуміється стійкий, компактний, постійно відтворюваний у конкретній етикетній ситуації, історично сформований мовний вислів, наприклад: *Привіт! Вітаю! Вітаю Вас! Радий вітати Вас! Будь ласка! Із задоволенням!*

Сукупність усіх можливих етикетних формул (слів, словосполучень, мовних зворотів-кліше) утворює *систему* мовного етикету кожної нації. *Структуру* мовного етикету визначають формули мовного етикету, які використовуються в різних комунікативних ситуаціях, зокрема під час звертань, привітань, прощань, вибачень, подяки, побажання, прохання, знайомства, поздоровлення, запрошення, пропозиції, поради, згоди, відмови, співчуття, компліментів, присяги, похвали тощо. З-поміж них вирізняються ті, що вживаються при зав'язуванні контакту між мовцями – формули звертань і побажань; при підтриманні контакту – формули вибачення, прохання, подяки та ін.; при припиненні контакту – формули прощання, побажання тощо. Наведемо деякі загальноприйняті формули мовного етикету: *Дякую! Хай щастить Вам! Щасливо! Доброго ранку! З добрим ранком Вас! Добрий день! Добридень! Доброго дня! Прошу вибачення (але не Вибачаюсь).*

В українській мові етикетні правила спілкування реалізуються в основному за допомогою одиниць лексичного (*дякую, вибачте, прощайте, товаришу* тощо), фразеологічного (*будьте ласкаві, добрий день, ласкаво просимо*) і частково морфологічного (вживання займенникових і дієслівних форм пошанної множини) рівнів.

У житті суспільства етикет виконує низку важливих функцій: *контактоустановлювальну* (асоціативна, контактна), суть якої полягає у встановленні, збереженні та зміцненні дружніх або офіційно-ввічливих відносин; *імперативну* – етикетні формули покликані впливати на адресата, налаштовувати його на позитивний лад; *емотивну* (емоційно-модальна) – за допомогою етикетних формул адресант виражає емоційне ставлення до співрозмовника (*Я дуже радий вас бачити!*); *символічну* – за типом етикетної формули можна визначити належність мовця до певного соціального середовища або групи (*Моє шанування!, Привіт!, Салют!*) тощо.

У народній практиці живого спілкування вироблені чіткі правила мовного етикету: першим вітається той, хто заходить у приміщення, першим зі старшою людиною вітається молодший, чоловік – із жінкою.

Мовний етикет притаманний усім стильовим різновидам української мови. Водночас кожний стиль має певні своєрідні ознаки у використанні етикетних формул.

Під час писемного ділового спілкування обов'язково потрібно використовувати засоби мовного етикету, до яких зокрема належать словесні формули вираження ввічливості, особливі форми звертання, вживання пошанної множини (займенника *Ви*) та інші.

Наведемо деякі приклади мовних формул, що вживаються в писемному діловому мовленні. У ділових паперах при звертанні до офіційної особи використовуються слова: *шановний, вельмишановний, високоповажний, глибокошановний*. На сучасному етапі в ділове спілкування повернулися звертання *пане, добродію*, які вживаються поруч із поширеним *товариші*. Також у середовищі інтелігенції певного поширення набуває лексема *колега*; так звернутися може лише людина однакового статусу. Яке із звертань варто використати в діловій комунікації залежить від ситуації та індивідуальних уподобань мовця.

Звертатися на *Ви* в українській мові прийнято, якщо співбесідник незнайомий або малознайомий, старший за віком чи посадою. Цим підкреслюється повага до співбесідника.

¹⁴ Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. II. – С. 490.

Мовний етикет не вичерпується списком стандартних словесних зворотів, покликаних висловлювати ввічливість; він має проїмати весь діловий папір – від адреси до підписів, у тому числі і спосіб викладу тексту.

Ситуацій, у яких проявляється службовий етикет, багато, усі їх передбачити не можливо. Найголовнішим виявом етикету ділових паперів є і повинні бути достовірність, переконливість, тактовність.

У діловій сфері надзвичайно важливо дотримуватися норм етикету як під час усного, так і писемного спілкування, адже від того, наскільки коректно, тактовно діловий партнер побудує розмову, часто залежить успіх справи.

Бесіда – це розмова двох або більше осіб з метою отримання певної інформації. Це один із найскладніших жанрів усного ділового спілкування, оскільки бесіда – здебільшого експромт, а для експромтів треба мати чималий життєвий досвід, величезний запас теоретичних знань, досконало володіти мовним етикетом.

Зазвичай бесіда складається з таких етапів: 1) визначення місця і часу зустрічі; 2) початок бесіди. На цьому етапі важливе значення мають невербальні форми взаємодії – одяг, зачіска, вираз обличчя, поза, вітальний жест; 3) формування мети зустрічі; 4) обмін думками та пропозиціями; 5) закінчення бесіди.

Ділові бесіди виконують різні *функції*: підтримку ділових контактів на різних рівнях; обмін інформацією; формування перспективних заходів; контроль та координацію певних дій; взаємне спілкування під час вирішення актуальних проблем; пошук, висунення нових ідей; стимулювання дій у новому напрямкові; розв'язання етичних проблем, що виникли під час спілкування.

Існують різні види бесід. Залежно від мети спілкування та змісту бесіди поділяються на *ритуальні, глибинно-особистісні та ділові*. Залежно від кількості учасників виокремлюють бесіди *індивідуальні та групові*.

Спеціальна бесіда, під час якої роботодавець оцінює претендента на вакантну посаду, – *співбесіда з роботодавцем*. Успіх або невдача під час співбесіди залежать не тільки від професійних якостей (освіти, досвіду, уміння спілкуватися), а й від того, яке перше враження ви справите на роботодавця. Інколи воно матиме вирішальне значення, якщо, звичайно, ваша фахова підготовка відповідатиме вимогам роботодавця.

Одним із різновидів усного ділового мовлення є **телефонна розмова**. Її специфіка полягає в тому, що співрозмовники не бачать один одного, а отже, невербальні засоби спілкування (одяг, міміка, жести, вираз обличчя) не мають жодної ваги. Фахівці з проблем усного ділового спілкування пропонують дотримуватися певних правил ведення телефонної розмови: будьте ввічливим та доброзичливим; прагніть використати лексичні можливості літературної мови, насамперед багату синоніміку, але при цьому завжди висловлюйтеся стисло та точно, правильно побудованими реченнями; виразно ставте запитання та уважно вислуховуйте відповіді на них; симпатія до вас зростає, якщо ви впродовж розмови кілька разів назвете співрозмовника на ім'я та по батькові; розмовляйте середнім за силою голосом.

Поширеною формою колективного обговорення ділових проблем є *збори* – зустріч, зібрання членів якої-небудь організації, що проводяться з метою спільного обміну думками з питання, яке хвилює громадськість. Виокремлюють *закриті* (без сторонніх осіб), *відкриті* (із запрошенням сторонніх осіб), *урочисті* (з нагоди певних урочистостей) збори. Збори складаються з певних етапів: 1. Підготовка зборів – зазвичай цим займається робоча група. 2. Висвітлення проблеми та її обґрунтування. Керує зборами голова або президія, яку обирають учасники. Доповідає авторитетна особа, яка добре знає предмет обговорення і вміє кваліфіковано його викласти. 3. Обговорення проблеми. Ухвалення рішення.

Нарада – спільне обговорення важливих питань і прийняття рішень у всіх сферах громадського і політичного життя; форма управлінської діяльності, змістом якої є спільна робота певної кількості учасників, дієва форма залучення членів трудового колективу до

розв'язання завдань. Оптимальна кількість учасників наради – 10-12 осіб. Нарада матиме позитивний результат лише тоді, коли її учасники за рівнем професійних знань і практичного досвіду відповідатимуть рівню винесеної на обговорення проблеми; крім того, сама проблема має бути значущою для всіх присутніх. Нараду проводить голова.

Ділові наради класифікуються за різними ознаками. За метою і завданням – на навчальні, роз'яснювальні, координаційні (координація роботи підрозділів), диспетчерські, або оперативні (отримання інформації про поточний стан справ, її аналіз і прийняття рішення), інструктивні (передавання вказівок і розпоряджень, роз'яснення їх і деталізація відносно конкретних умов роботи, встановлення методів і строків виконання вказівок, визначення завдань). За метою проведення наради є диктаторські (право голосу має тільки керівник), автократичні (запитання-відповіді керівника та працівників, кількість присутніх обмежена), сегрегативні (керівник сам визначає тих, хто має виступити), дискусійні (демократичний спосіб розв'язання проблем; кожен учасник вільно викладає свою думку, що дає змогу відкрито обговорювати проблеми), довільні (у формі обміну думками працівників, професійні обов'язки яких тісно пов'язані. Вона відбувається без порядку денного, без голови, на ній не приймають ніяких рішень). За ступенем підготовленості виділяють наради заплановані та незаплановані. За технікою проведення – нарада, проведена методом «мозкової атаки»; «нарада без наради» тощо.

Важливу роль у діловій комунікації відіграє **мистецтво публічного виступу**.

Ораторське (публічне) мовлення – це будь-який виступ, промова, звернена безпосередньо до аудиторії. Основними видами публічного виступу вважаються *лекція, доповідь, промова* (політична, агітаційна, мітингова, розважальна).

Якими ж якостями повинен володіти оратор – людина, що проголошує публічну промову? Об'єктивна умова успіху – компетентність, тобто глибоке знання предмета промови. Друга головна якість оратора – володіння навичками мовлення. Особливість ораторських навичок полягає в тому, що оратор є не тільки автором промови, але і її виконавцем. Не тільки вміння підготувати промову, але й уміння вільно поводитися за трибуною, володіти голосом, жестами, мімікою, безпомилково реагувати на поведінку аудиторії, підкоряючи її своїй волі, – такі об'єктивні вимоги до оратора, що прагне вплинути на слухачів.

Отже, щоб промова була успішною, у ній повинна бути інформація, яка б могла викликати цікавість, або має висвітлюватися життєво важлива тема. Абстрактні міркування повинні чергуватися з конкретними фактами. Матеріал, викладений у формі пошуку істини, яскрава, переконлива аргументація, свіжа, цікава інформація змусять аудиторію сприймати виступ, затамувавши подих.

Контрольні запитання і завдання

1. Розкрийте суть терміна “спілкування”.
2. Охарактеризуйте вербальне та невербальне спілкування.
3. Щоб легко і красиво виражати свої думки, невимушено і гармонійно вести розмову,
4. Які правила має враховувати ділова людина в діловій комунікації, щоб досягти успіху?
5. Як називається самостійна навчальна дисципліна, що вивчає норми літературної мови, їх ретроспективу, сучасний стан і тенденції розвитку та подає практичні рекомендації щодо використання норм у комунікативних актах?
6. Назвіть основні критерії культури професійного мовлення.
7. Дайте визначення мовного етикету.
8. Які етикетні формули становлять систему, а які структуру мовного етикету кожної нації?

9. Назвіть функції та види бесід. Укажіть стратегії поведінки під час ділової бесіди.
10. У чому полягає етикет телефонної розмови?

Практичні завдання

1. Підготуйтеся до теоретичних питань за планом роботи.
2. Підготуйте інформаційні повідомлення на теми: «Невербальні засоби ділової комунікації», «Вживання «по батькові»: традиції та сучасний етикет взаємин», «Займенник у сфері ділового етикетного мовлення».
3. Пригадайте і запишіть правила мовленнєвого етикету під час вітання.
4. Поміркуйте, від чого залежить рівень мовленнєвої культури людини.
5. Прочитайте прислів'я, письмово розкрийте зміст одного з них.

М'які слова і камінь крушать. Добре тому жити, хто вміє говорити. Красне слово – золотий ключ.

Література

- Андрианов М. С. Анализ процессов невербальной коммуникации как паралингвистики // Психологический журнал. – 1995. - №5. – С. 15-23.
- Галузинська Л., І., Науменко Н. В. Українська мова (за професійним спрямуванням) : навч. посіб. – К. : Знання, 2008. – 430 с.
- Колшанский Г. В. Паралингвистика. – М. : Наука, 1974. – 342 с.
- Культура фахового мовлення: Навчальний посібник /За ред. Н. Д. Бабич. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – 305 с.
- Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура фахової мови : Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2007.– 352 с.
- Михайлюк В. О. Українська мова професійного спілкування: навч. посіб. – К. : «Професіонал», 2005. – 496 с.
- Дячук Т. М., Варенко В. М. Ділова українська мова : навч. посіб. – К. : НАУ, 2011. – 224 с.
- Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням. – К. : Алерта, 2011. – 696 с.